

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЛІНГВІСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНИХ
КОМУНІКАЦІЙ
Кафедра соціальних технологій**

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач кафедри

_____ О.М. Котикова

«_____» _____ 2021р.

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
ЗДОБУВАЧА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ
«МАГІСТР»**

**Тема: «ФОРМИ І МЕТОДИ РОБОТИ СОЦІАЛЬНИХ
ПРАЦІВНИКІВ З НЕПОВНИМИ СІМ'ЯМИ»**

Виконавець: Гудожнікова Анна Олександрівна

**Керівник: кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри
соціальних технологій Петренко Тетяна Вячеславівна**

Нормоконтролер: _____ Н. Є. Новікова

Київ 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З НЕПОВНИМИ СІМ'ЯМИ	8
1.1. Неповна сім'я як об'єкт соціальної роботи.....	8
1.2. Соціально-психологічна характеристика неповної сім'ї.....	21
1.3. Особливості та напрями соціальної роботи з неповними сім'ями.....	27
Висновки до першого розділу.....	56
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З НЕПОВНОЮ СІМ'ЄЮ	59
2.1. Організація та проведення дослідження.....	59
2.2. Методики дослідження	66
2.3. Аналіз результатів дослідження.....	75
Висновки до другого розділу.....	80
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	86
ДОДАТКИ	91

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Життя кожної людини завжди пов'язано з сім'єю. Благополуччя сім'ї та дітей належить до числа основних цінностей сучасної людини. В це поняття входить не тільки свобода від потреб, можливості забезпечити собі і близьким гідний рівень життя, матеріальне благополуччя, але й сімейний затишок, благосприятливий психологічний клімат, відчуття кохання, підтримки та турботи.

Благополучна сім'я – є основою ефективної діяльності держави. Вся діяльність соціальної держави розглядається сьогодні, як забезпечення нормального функціонування української сім'ї.

Сім'я – це джерело невпинної сили, яке дозволяє дорослим і дітям розвиватися, долати труднощі, мислити оптимістично та жити.

Постає питання: яка сім'я у сьогоднішні може вважатися благополучною, як з точки зору внутрішніх потреб, так і її соціальних функцій? Безперечно – це повна сім'я. І хоча тисячі, і навіть, мільйони сімей з одним з батьків успішно долають труднощі, виховують дітей, однак для адекватної соціалізації дитини бажано, щоб вклад у її виховання робили обоє батьків.

Але, якщо за яких-то причин повну сім'ю зберегти не вдалось, виникає потреба створити всі умови, щоб мати не забувала про виховання дітей через зайнятість на роботі, щоб тато не вклонявся від матеріальної допомоги дітям, щоб батьки із турботою ставились про сімейне благополуччя дитини, навіть якщо батьки не живуть разом.

У сьогоднішні сучасні сім'ї опиняються у кризовому становищі, адже протягом останніх десяти років моральні та духовні ідеали знецінюються, тому в нових умовах існування сім'ї зникає чітка стратегія виховання дітей. За статистикою, в Україні з сіми мільйонів шестеста тисяч дітей - три мільйони

проживають у неповних сім'ях, переважно з мамою та бабусею, а кожна 5 сім'я є неповною. За цих обставин у суспільстві поширюється феномен неповної сім'ї, його поширення вимагає від фахівців застосування інноваційних форм та методів соціальної роботи з цією категорією клієнтів. На даний момент в Україні є деякий досвід соціальної роботи, який може засвідчити її ефективність. Але через неповну обізнаність зі специфіки у процесах взаємодії з неповними сім'ями та суттєвими особливостями роботи, спеціалісти не мають змоги забезпечити належний рівень соціальної допомоги. На нашу думку, одними з важливих умов для успішного вирішення проблеми неповних сімей - є вивчення та обґрунтування причини виникнення, профілактика та вживання нових методів і форм соціальної та психологічної роботи із даною категорією.

Дослідженням сім'ї, як соціального інституту, та явищ, пов'язаних із її функціонуванням займалися багато вітчизняних та зарубіжних вчених зокрема: А.Харчев, М.Буянов, А.Волкова, В. Гуров, З.Зайцева, В.Сухомлинський, М.Постовий та ін. А вивченням особливостей життєдіяльності неповних сімей займались такі вчені як О.Вакуленко, Т.Гурко, І.Мигович, С.Толстоухова, Н.Аристова, І.Трубавіна, А. Железна, І.Зверєва, А.Капська, І.Козубовська, О.Яременко, Т.Захарченко.

Зростання кількості неповних сімей в Україні безпосередньо пов'язане зі сферою шлюбно-сімейних відносин, зміни моральних норм у партнерських взаємовідносинах, невідповідність молодих людей до шлюбу, високі вимоги до партнера, алкоголізм, наркоманія. Також до причин виникнення неповних сімей належить смерть одного з батьків, розлучення. Виховання дітей в неповній сім'ї має ряд особливостей, адже відповідальність за сім'ю у більшості випадків бере на себе один з членів сім'ї(мати або батько).

Саме в цьому випадку важливу роль відіграє робота соціального працівника. Соціальна робота орієнтована не тільки на вирішення педагогічних, матеріально-побутових проблем, але й на закріплення внутрішнього потенціалу сім'ї для нормального положення в суспільстві та виконання суспільно значущих функцій.

Соціальна допомога може знадобитися будь-якій сім'ї та у будь-який момент. Вона може бути невідкладною, натуральною, психологічною або матеріальною. Середньострокова допомога припускає стабілізацію відносин у сім'ї, приведення їх у норму та часто переходить у довгострокову роботу. Важливо розуміти, що при роботі із неповною сім'єю соціальний працівник є посередником, тому що для надання допомоги неповній сім'ї, соціальному працівнику доводиться співпрацювати із з різного роду службами (школи, медичинські заклади, притулки, центри зайнятості), а також доводиться знаходити спільну мову із людьми різних категорій та соціальних рівнів.

Навіть якщо неповна сім'я відносно гармонійна та достатньо добре виконує свої основні функції, вона все одно час від часу має потребу в соціальній та психологічній підтримці.

Таким чином, можна зробити висновок, що проблема неповних сімей є актуальною у сучасному соціумі та потребує вирішення у вигляді аналізу та синтезу інформації, розробки та впровадженні інноваційних методів і форм роботи з такими видами сімей.

Об'єкт дослідження. Соціальна робота з неповними сім'ями

Предмет дослідження. Форми і методи роботи з неповними сім'ями

Мета. Полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні форм і методів соціальної роботи з неповними сім'ями.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичний огляд літературних джерел щодо соціальної роботи з неповними сім'ями.

2. Дослідити основні форми і методи соціальної роботи з неповними сім'ями.

3. Визначити найбільш ефективні форми та методи роботи соціального працівника з неповною сім'єю, визначити методичні особливості їх застосування шляхом емпіричного дослідження.

4. Визначити шляхи вдосконалення соціальної роботи з неповною сім'єю на сучасному етапі розвитку суспільства.

Гіпотеза дослідження. Від правильного підбору форм і методів роботи з сім'єю зрештою залежить успішність соціальної роботи з цією групою сімей.

Методи дослідження: *теоретичні* методи (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, систематизація, абстрагування, аналогія, теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури, аналіз практичного досвіду роботи соціальних працівників, педагогів, психологів, систематизація і узагальнення отриманої інформації), метод аналізу документів;

емпіричні: анкетування та інтерв'ю, спостереження, тестування, бесіди, лекції, арт-терапевтичні завдання та ін.

Наукова новизна отриманих результатів. Дослідження обраної теми є спробою визначити і запропонувати найбільш ефективні форми та методи соціальної роботи з неповними сім'ями, визначити методичні особливості їх застосування.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані соціальними працівниками для проведення консультацій та соціального супроводу неповних сімей, базуючись на теоретичних та практичних засадах, може бути введено інноваційні форми і методи роботи з неповними сім'ями у діяльність соціального працівника.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та 6 додатків. Обсяг роботи 123 сторінки, літературні джерела містять 58 найменувань, викладені на 6 сторінках.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

З НЕПОВНИМИ СІМ'ЯМИ

1.1 Неповна сім'я як об'єкт соціальної роботи

Сім'я – це соціальна група, що складається з людей, які перебувають у шлюбі, їхніх дітей (власних або прийомних) та інших осіб, пов'язаних з ними родинними зв'язками, кровних родичів, які здійснюють свою життєдіяльність на основі загального економічного інтересу. Побутового, морально-психологічного, а також соціально-економічного устрою, виховання дітей, взаємної поваги.

Приблизно до середини 20 століття «сім'я» розглядалась, як насамперед моногамна частина суспільства. Філософів античності, середньовіччя та Нового часу сім'я цікавила не як соціальний інститут, а цікавило відношення до соціальних правил та держави. Ідеологи феодалізму вважали невід'ємною якістю сім'ї патріархальність. Буржуазні філософи бачили «природній» зв'язок між сім'єю та власністю. Гегель писав: «Сім'я у якості обличчя має свою зовнішню реальність у деякій власності, у власності вона має буття своєї субстанціальної особи лише як в деякому майні. У оповідях про заснування держави або, принаймні, морально впорядковане громадське життя введення міцної власності з'являється у зв'язку з введенням браку»

Таким чином, процес історичного розвитку відношення сім'ї та соціуму, сім'ї та особистості змінювались в залежності від характеру та культурних традицій даного суспільства. Велика зацікавленість до проблем сім'ї виникає у кінці 20 століття. Цей інтерес пов'язаний зі змінами в

економічній та соціокультурній сферах життя суспільства, які надають великий вплив на життєдіяльність людини, його роботу, побут, сім'ю.

Такі зміни Е.Тоффлер визначив, як перехід до інформаційного суспільства. Він говорить про те, що до індустріальної революції форми сім'ї були неоднакові. При формі життєвого устрою у вигляді сільського господарства, люди зазвичай жили у великих сім'ях під одним дахом та працювали разом, як виробничий осередок. Наприклад в Індії існувало поняття «спільна сім'я», «велика сім'я» у Західній Європі, «задруга» на Балканах. І сім'я на той час була нерухомою – вона «своїми коріннями уходила у землю».

Під час індустріальної революції сім'ї відчували стрес від змін, що відбуваються на тлі прогресу та вступають у конфлікт із сталими традиціями. Це мало вигляд конфліктів, занепаду патріархальних авторитетів, змін у відношенні між батьками та дітьми, новими поняттями про власність.

Із розвитком технічного прогресу сім'я втратила можливість працювати разом, як виробничий осередок. Структура сім'ї змінювалась поступово та болісно. Мала (нуклеарна) сім'я, що складалась з батька, матері та декількох дітей стала соціально визнаним стандартом «сучасної» моделі у всіх індустріальних суспільствах.

Починаючи з 70-х років 20 століття, нуклеарна сім'я, що характерна для індустріального суспільства знаходиться в кризисному положенні. Послаблюються внутрішньосімейні зв'язки та стають більш поширеними позашлюбні зв'язки, зростає кількість неповних сімей, при загальному зменшенні народжуваності, зростає кількість дітей, які були народжені поза шлюбом.

Таким чином, можна виділити три основні структурні складники сучасної сім'ї:

1. Споріднена(складна) - клан родичів з їх подружжям і дітьми. Це вид сім'ї, що найрідше зустрічається, у наш час;
2. Нуклеарна(масова сім'я) - складається з однієї шлюбної пари. Ця сім'я автономна і малодітна;
3. Неповна – це моделі сучасних сімейних стосунків і вони дуже швидко поширюються у суспільстві. Один батько, діти, одна дитина.

Можна виділити основні особливості *сім'ї як малої групи* так як наявність загально-сімейних цілей, мінімальне розходження в інтересах і ціннісних установках членів сім'ї. Відносини подружньої пари визначають характер взаємодії в сім'ї, а в сімейне коло включені представники різних поколінь. Як правило, члени сім'ї не пов'язані професійною діяльністю(як в інших малих групах). У членів сім'ї присутня емоційна близькість та відкритість один до одного.

До правових ознак сім'ї відносять:

1. Наявність кола(тобто двох або кількох) осіб, котрі є членами сім'ї. За ч.3 ст.3 Сімейного Кодексу України: «Одинока особа не є сім'єю, а лише має «права члена сім'ї»».
2. Спільність проживання та спільність побуту. Припускається, що особи, що утворюють сім'ю, проживають спільно. Проте, можливі випадки, коли спільно проживати подружжя не має можливості через навчання, роботу, лікування, необхідність догляду за батьками або з інших поважних причин. Сільний побут має різні форми прояву, такі як спільне ведення господарства, відпочинок, спілкування. Однак є виключення, коли подружжя не проживає спільно та не має спільного побуту.
3. Наявність взаємних прав та обов'язків членів сім'ї. Сімейні відносини – це перш за все комплекс особистих та майнових прав і обов'язків.

Сім'я з юридичної точки зору – це об'єднання осіб, пов'язаних між собою спільністю проживання, побуду і яка має взаємні права та обов'язки.

Типи сім'ї.

Підставами для розмежування сімей на типи можуть слугувати: наявність однієї чи декількох шлюбних пар, їх вік, наявність у сім'ї неповнолітніх дітей, число поколінь у сім'ї, наявність родичів по боковій лінії (брати, сестри, племінники і т.д.).

Типи сімей можна розділити за наступними характеристиками:

1. За сімейним стажем. Сімейний стаж визначається кількістю років знаходження у шлюбі.
  - Молода сім'я – перші декілька років у шлюбі, для них характерна перша адаптація, як матеріально-побутова, так і психологічна
  - Середнього віку – подружжя вже звикли один до одного, частіш за все займаються вихованням дітей, тобто передають свої погляди та установки нащадкам.
  - Літня – як правило, подружжя вже виходить на пенсію і живе або самостійно, або з дорослими дітьми.

Ключовою ознакою для визначення типу є кількість років, які подружжя живе разом.

1. *За кількістю дітей.*

В залежності від того, скільки неповнолітніх членів родини проживає з батьками, можна визначити наступні категорії

- Бездітні, що не мають народжених або всиновлених дітей
- Малодітні у складі однієї чи двох дітей
- Багатодітні по загальному правилу вважається група, де одночасно живуть троє чи більше дітей.

Статистикою і визначенням тенденцій займається соціологія.

2. *За складом.*

Кількість розлучень збільшилась, і частіше за всіх батько одночасно виховує дітей від різних жінок. Основними видами сім'ї за складом є:

- Повна, традиційна сім'я з обома батьками і мінімум однією дитиною.
- Неповна сім'я з малолітньою дитиною в якій другий з батьків або частково приймає участь у вихованні, або ж не приймає взагалі.
- Материнська – одна з різновидів неповної сім'ї, де дітей виховують матері-одиначки.
- Змішана або повторна – сім'я, в якій мати або батько, що має дітей бере другий шлюб.

Соціальна особливість неповних сімей в тому, що вони найменш інтегровані та матрилокальні.

3. *За якістю життя.*

Як правило, виділяють групи за класовою ознакою, але є і спеціально виділені категорії.

- Безробітні, але працездатні обоє батьків, не мають постійної зайнятості та стабільного прибутку
- Біженці – малі групи, що прибули з інших країн, не мають соціальних зв'язків в новій місцевості, в більшості випадків не мають також і доходу, постійного місця проживання.
- Сім'я, в якій є дитина з інвалідністю, або особливостями розвитку. Частіш за все – це повноцінні члени соціуму, але один з батьків постійно здійснює догляд за неповнолітнім.

4. *За типом сімейного життя.*

Взаємовідносини у сім'ї надають вирішучий вплив на дітей та їх сприйняття світу. Саме на малу групу покладені обов'язки та функції: виховання, дозвілля, духовно-емоційна та первинна соціалізація.

До основних стилів сімейних взаємовідносин належать:

- Патріархат, коли провідна роль належить чоловікові, він приймає рішення. Характерно для мусульманських країн.
- Матріархат.
- Потурання – фактично відсутні зв'язки між членами сім'ї, характерна байдужість один до одного чи відчуження.
- Авторитарний диктат в якому розповсюджена агресивність або жорстокість по відношенню до слабших членів групи.
- Демократичний або егалітарний - істинне рівноправ'я, взаємна повага і співпраця між усіма.

5. *За видом відносин в подружжі.*

Відношення між чоловіком та жінкою критично важливі, тому що діти, як правило переймають моделі своїх батьків і їх комунікацію перекладають на свої сім'ї.

До основних засобів комунікації в родині відносять:

- співпраця - взаєморозуміння, згода
- паритет - союз на основі вигоди і рівності
- змагання - мета добитися кращого для сім'ї завдяки дружньому змаганняю
- конкуренція - прагнуть досягти виключно своїх цілей

6. *За типом гармонії*

- Гармонічні – є можливості росту для усіх членів сім'ї
- Дисгармонійні – немає можливостей реалізації.

7. *Альтернативні форми шлюбу*

Найбільш розповсюдженою формою шлюбних відносин у сучасному світі є союз одного чоловіка і однієї жінки, тобто моногамна сім'я. Також є такі форми, як:

- Груповий шлюб
- Полігамний
- Екзогамний та ендогамний або патрилокальний.

Функції сім'ї.

Функції сім'ї різноманітні. Вони пов'язані з потребами суспільства та людини. Дуже важливо знати функції сім'ї. За допомогою них, з одного боку, можна зрозуміти сутність сім'ї, як соціального явища, і таким чином виявити характер взаємозв'язків сім'ї та суспільства в цілому, з іншого боку, аналіз діяльності сім'ї, як малої соціальної групи та виявлення ролі функції, як головної складової стабільного шлюбу.

Функціональний підхід до аналізу сім'ї був і залишається провідним, адже функція похідна від потреби.

Функції сім'ї можна поділити на дві групи:

1. Як соціального інституту суспільства
2. Як малої соціальної групи.

Тільки успішно виконуючи функції на рівні малої групи, сім'я може забезпечити успішну реалізацію своїх функцій, як соціального інституту. В залежності від пріоритетів того чи іншого суспільства, періодів їх історичного розвитку, змінювався як характер виконання функцій, так і їх ієрархія. У життєдіяльності сучасної сім'ї, перш за все, основне значення надають функціям, що пов'язані зі спілкуванням та емоціями, що мають місце як у подружжі, так і між батьками та дітьми.

В залежності від типу, сім'я виконує наступні функції:

1. Репродуктивна

З точки зору суспільства – функція дітонародження це продовження роду.

2. Виховна.

Л.М. Панкова зазначає, що з погляду суспільства функція виховного процесу призводить до соціалізації особистості, до формування певного, завданого епохою типу людини з певним набором особистих якостей, необхідних для реалізації особистості цьому суспільстві. З погляду сім'ї як малої соціальної спільності функція виховання – це процес вирощування дитини у сім'ї, створення умов гармонійного розвитку, об'єднання трьох поколінь під час самого виховання, надання досвіду дорослішання з урахуванням традицій минулого. Стосовно дитини - це соціальна ситуація. У відношенні дитини до навколишнього середовища, в якому вона знаходиться, та до її оточення виявляються переживання та діяльність самої дитини. Отже, виховання дітей – це створення умов для їх розвитку. Всі інші види діяльності описуються у виховній діяльності, зокрема тісний зв'язок з економічною функцією.

3. Господарчо-економічна функція.

Зараз господарсько-економічна функція проявляється у тому випадку, якщо вся сім'я залучена в одному виробництві, де всі члени сімейства зацікавлені в результатах своєї праці, де вони стають економічною одиницею. У сім'ї є розподіл матеріальних благ. Ця функція може бути віднесена до утримання неповнолітніх дітей або до підтримки літніх батьків, а також до ведення домашнього господарства. Як соціальний інститут, здійснення господарської діяльності дозволяє сім'ї увійти в економічну структуру громадського господарства та стати її підсистемою. Належачи до малої соціальної групи, сім'ї беруть частину обов'язків з обслуговування населення і виконання господарсько-побутових функцій. Сьогодні, це

обслуговування відбувається за допомогою сім'ї та в рамках сім'ї (прання, прибирання та ін.)

Без здійснення сім'єю цієї функції неможливо було б здійснити жодну з функцій у тому сенсі, в якому вони існують зараз.

3. Функція спілкування

Вона складається з постійних, емоційно забарвлених контактів, взаємопідтримки, взаємодовіри до усіх членів сім'ї, забезпечуючи психологічний комфорт.

Спілкування у сім'ї – це життя самої сім'ї. Без спілкування сім'я існувати не може.

Як розуміти поняття «сім'я» (родина) на новому етапі у розвитку суспільства? А.Г.Харчев визначав сім'ю, як "малу соціальну групу", яка пов'язана шлюбом або кровною спорідненістю, має соціальні відносини та має необхідність і потребу у фізичному та духовному відтворенні населення. Але в останні два десятиліття в галузі сімейних відносин спостерігаються негативні тенденції, із яких можна виділити причини появи неповних сімей. Причинниками появи неповних сімей є:

- Зменшення цінності шлюбу, сім'ї та особливо дітей за порівнянням із цінностями матеріального благополуччя та достатку.
- Збільшення «легких», не осмислених шлюбів.
- Нерозуміння частиною молоді про проблеми і труднощі сімейного життя, взаємні права та обов'язки в сім'ї.
- Зростання кількості абортівних методів та їх наслідків.
- Зростання неповних сімей, в яких діти виховуються одним з батьків
- Збільшення кількості чоловіків і жінок, які можуть повторно взяти шлюб.

- Зростання алкоголізму, який сильно підриває сімейні цінності та веде до народження дітей із різноманітними вродженими дефектами та аномаліями.

- Значне зростання розлучень за етично-психологічними мотивами та причинами сексуальної необізнаності подружжя, і як наслідок – незадоволеності інтимним подружнім життям.

- Фізичне та психологічне насилля однієї зі сторін подружжя, або над дитиною.

Виходячи з цих причин – стан сім'ї, як соціального інституту можна оцінити як кризовий, а тип сім'ї, як неповний.

У статті 1 Закону України “Про охорону дитинства” наведено наступне визначення поняття.

Неповна сім'я - це сім'я, що складається з матері або батька і дитини.

Не дивлячись на всі зміни, які пережила сім'я за весь час свого існування, незмінними залишились дві її характеристики:

1. Сім'я, як соціальний інститут суспільства. Як наслідок, суспільство зацікавлене у якості сім'ї та організації цього соціального інституту.

2. Сім'я, як мала соціальна група, і як наслідок, її члени зацікавлені в її організації протягом життя.

Виходячи з вищеприведених причин можна зробити висновок, що інститут сім'ї знаходиться у кризовому становищі і самотійно, без допомоги держави та інших соціальних інститутів, сім'ї буде складно вийти на новий рівень.

Феномен неповної сім'ї є проблемою 21 століття, як в Україні так і в усьому світі. Пропонуємо детальніше розглянути неповну сім'ю, як об'єкт дослідження.

Є багато причин через які сім'я може стати неповною, але їх об'єднує один фактор: батьківство стає неповним і виховна функція втрачає гармонію. Тому таким сім'ям необхідна допомога соціальних служб та психологічна підтримка для відновлення або підтримання балансу.

Саме нуклеарна сім'я надає змогу для гармонійного за збалансованого виховання дітей. І в умовах, коли дитину виховує лише один з батьків, можуть виникати наступні супутні проблеми:

1. Фінансові.

Сім'я у складі матері або батька та дитини(декількох дітей) часто є малозабезпеченою. Таким сім'ям надаються допомога по безробіттю або аліменти. Такої матеріальної допомоги може бути недостатньо, адже за 2021 рік вона надається у розмірі, що дорівнює різниці між 100% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців. У середньому - це близько 2500 тисяч гривень. У реаліях сучасного життя - це нижня планка доходу, яка може закрити первинні потреби сім'ї.

2. Працевлаштування.

Адже мати або батько - одинак бере на себе обов'язки обох батьків вибір місця роботи стає обмеженим за наступними факторами: відносно вільний або гнучкий графік роботи, віддаленість від дому, відсутність відряджень та нічних змін або онлайн-робота. Також, важливим фактором є високий рівень оплати праці. Повертаючись до реальних обставин - підібрати роботу, яка б могла задовольнити всі ці фактори є складною задачею і допомогати з її вирішенням мають центри зайнятості.

3. Житлові.

Виникає насамперед через поділ житла або ж за неможливістю розділу, коли розлучені батьки мають проживати разом, через що виникають конфлікти.

4. Психологічні.

Виникають через об'єднання ролей батька та матері в одному з них.

5. Відсутності досвіду сімейного життя.

Особливо яскраво ці проблеми відслідковуються у самотніх матерів.

6. Соціалізація та виховання.

Розпад сім'ї за будь-яких причин створює почуття провини у батьків, яке може призвести до надмірної опіки дітей. Через прояв надмірної опіки діти вчаться маніпуляціям над дорослими заради своєї вигоди, а також стають більш інфантильними, що призводить до психологічних проблем у подальшому житті. В іншому випадку мати може проживати образу через своїх дітей. Також у неповних сім'ях частіше виникають конфлікти між матір'ю та дітьми-підлітками.

7. Материнських неповних сімей у форматі «бабуся-мати-дитина» та повторення долі попередніх поколінь.

В Україні материнських неповних сімей набагато більше, ніж батьківських. Материнські неповні сім'ї існують у форматі "бабуся-мати-дитина", в якому кожне покоління повторює долю попередніх поколінь.

Дитина, яка вихована у такому форматі сім'ї, набуває паттернів поведінки, які використовує стаючи дорослим при створенні власної сім'ї. Через копіювання моделі попередніх поколінь вірогідність розлучення в таких людей вища, ніж у тих, хто виріс у повній сім'ї.

8. Попередніх відносин.

Досвід болючих минулих відносин заважає створити нову сім'ю через страх повторення помилок, пам'яті за померлим чоловіком/жінкою,

надзвичайна самостійність та відмова до компромісів у самотніх. Якщо шлюб і відбувається, частіше за все він є короткотривалим, адже відбувається постійне порівняння з минулим шлюбом. Також, існує поняття “повернутого шлюбу”, коли батьки намагаються владнати своє життя, зберегти інтереси дітей. Шлюб виникає між людьми, які добре розуміють недоліки та позитивні риси один одного, але він може носити негативне забарвлення, наприклад коли відбувається повернення до сім’ї батька з алкогольною залежністю або асоціальної матері.

9. Проблеми дітей.

Є найбільш значущими у неповних сім’ях, адже не до кінця сформована психіка, соціальний статус, переживання - все це фактори, що заважають дитині зростати в екологічному та здоровому стані. Діти частіше за все відчують себе неповноцінними, ображеними, винними за розпад сім’ї – це є психологічною травма. Переживання батьків негативно впливають на формування особистості дитини, порушують формування в неї адекватного зображення взаємовідносин між людьми. Критичним є той факт, що саме у неповних сім’ях кількість суїциду у підлітків значно вища, ніж у дітей, які виростили у повних сім’ях, адже на 92% мотиви суїцидентів є саме через неблагополучні відносини у неповній родині, а також невміння побудувати здорові відносини.

10. Медичні проблеми.

Є болючими у неповних сім’ях. Соціальні дослідження педіатрії показали, що 11% жінок після розлучення страждають нейропсихічними захворюваннями, особливо які мають немовлят. Серед розлучених у 2,5 рази більше дітей з особливостями розвитку або з інвалідністю. Також, у неповних сім’ях діти хворіють у 1,7 рази частіше та довше, адже батько або матір не завжди має змогу взяти лікарняний, що призводить до неможливості

повністю вилікувати дитину. З психологічної точки зору жінки рідко вважають розлучення психічною травмою для дитини, не звертають уваги на прояви нервозів у дітей(тіки, енурез, зїїкання).

Для зменшення кількості неповних сімей необхідно розробити та створити єдину систему соціальних служб, а також дослідити та виявити найефективніші форми і методи роботи з неповними сім'ями. Основним орієнтиром цих форм та методів мають стати проблеми дорослих та сімей в цілому.

1.2. Соціально-психологічна характеристика неповної сім'ї

Майже всі ми виростили у сім'ях, хоч і не завжди у повних. Здавалось, що всі мають знати що таке сім'я. Однак, деякі психологи стверджують, що насправді, майже ніхто із сучасних людей не знає, що ж таке сім'я насправді. Саме це не дозволяє людям створювати міцні, щасливі родини та відносини.

Сім'я – це історично конкретна система взаємовідносин, члени якої пов'язані шлюбними або родинними вузами, спільнотою побуту, емоціональним зв'язком та взаємними моральними обов'язками, про які згадано вище.

Це організована соціальна група, в якій відбувається розвиток всіх процесів життєдіяльності людини, а також вплив на саму людину. Тому, сім'я- є тією соціальною групою, в якій людина легше ідентифікує себе та своє існування. До того ж, усе це призводить до того, що сім'я - є не зовсім простим об'єктом для об'єктивного наукового дослідження. З погляду американського соціолога, "ми знаємо про сім'ю занадто багато, щоб досліджувати її неупереджено" [36]. Але історія сім'ї як соціального інституту призвела до того факту, що сьогодні у сучасному світі будь-якої

єдиної форми сім'ї не існує. Протягом останніх 150 років інститут сім'ї зазнав значних змін, внаслідок яких шлюбно-сімейна структура сучасного суспільства стала досить різноманітною. Форми сімейного побуту, які мають місце у літературі та побуті, називаються неповними сім'ями.

Пропонуємо детальніше розглянути поняття «неповна сім'я». Під цей термін можна привести наступну категорію сім'ї:

1. Один з батьків проживає з неповнолітніми дітьми і несе за них повну відповідальність.

Тобто, неповна сім'я – це сім'я із одним з батьків (частіше, матір'ю) та дитиною або декількома дітьми.

Якщо взяти визначення із словника «Сімейне виховання», неповна сім'я визначається як: «Неповна сім'я складається з одного із батьків з однією або кількома неповнолітніми дітьми. Неповна сім'я виникає внаслідок розторгнення шлюбу, позашлюбного народження, смерті одного з батьків чи роздільного проживання батьків.

У довіднику «Сім'я: соціально-психологічні та естетичні проблеми» надається наступне визначення: «Неповна сім'я – це угруповання людей, що складається з чоловіка або жінки з його чи її потомством, що так само включає у деяких випадках інших людей, пов'язаних із вищевказаними кровноспорідненими зв'язками» [с.64].

Провідні соціологи сім'ї мають погляди, що відрізняються від визначення цього терміну. Наприклад, Т.А. Гурко вважає, що неповною є та сім'я, у якій із неповнолітніми дітьми проживає тільки мати чи тільки батько, а за причинами утворення неповні сім'ї можуть бути класифіковані на: позабрачні(материнські в термінології С.И.Голода), сім'ї після розлучення, овдовіння, утворені внаслідок окремого проживання подружжя по різних причинах. [с.95-99]. С.И. Голод та А.А. Клецин особливо підкреслюють, що

неповну сім'ю не можна об'єднувати із материнською, адже у материнській практично не було чоловіка. Неповні сім'ї виникають внаслідок овдовіння або розлучення.

До складу неповної сім'ї входять або чоловік з дітьми, або жінка із дітьми, або за деякими дослідженнями бабуся(дідусь) та онуки. У всіх випадках може бути один або декілька неповнолітніх дітей. Наприклад у підручнику «Соціологія» вказано, що неповною сім'єю є така сім'я, де відсутній один із батьків або батьківське покоління не присутнє взагалі, тобто діти проживають із бабусями та дідусями без батьків. [с.143]

Особливу увагу дослідженню та структурі неповних сімей приділяв О.С. Макаренко, сім'я мала бути максимально наближена до сім'ї, в якій він виховувався. І він увів поняття "повна" та "недостатньо повна" сім'я, розуміючи під цим сім'ю з батьком або матір'ю. Від того, яка за структурою сім'я залежить і виховання та відповідна соціалізації дитини. Діти з неповних сімей, як правило, можуть мати перелік комплексів, бути більш вразливими, адже мати стурбована соціальним становищем, адже вона набуває статусу «розлучена жінка» [с. 29].

Пропонуємо розглянути позиції зарубіжних авторів та їх визначення терміну «неповна сім'я». А.М.Демідов, аналізуючи досвід фінських соціологів особливо підкреслює: сам термін «неповна сім'я», який прийнятий у науці і практиці для визначення сімейної групи, у якій відсутній один із батьків, фінськими соціологами взагалі не використовується. Замість нього вони використовують поняття «vksinhuofaja», який у дослівному перекладі означає «той, хто піклується один» або «сім'я того, хто піклується самотійно».

Е.Івер-Жалю відмічає, що у Франції з 1981 року став актуальним термін «неповної сім'ї». До цієї категорії належать ті, в кого ніколи не було,

або у цей час не має одного з членів подружжя, і які утримують та виховують принаймні одну дитину. [с.23]

Авторитетний спеціаліст в області дослідження сім'ї професор С.І. Голод приходять до наступного висновку, що «ніхто не може із повною відповідальністю перендувати на детальне пророцтво шляхів розвитку сім'ї». [с.98]

За прогнозами соціолога А.Б.Сінельнікова «найбільш психологічно сталим каноном в 21 столітті повинна залишатися сім'я з трьох чоловік - папа, мама і дитина». [ст.8] Але у сьогоднішній, однією з характерних рис еволюції структури родин в Україні можна назвати високу частину сімей, що мають одного із батьків. Таке положення, на наш погляд, не тільки ускладнює матеріальний стан життя, але й не дає можливості для повноцінного духовного розвитку. За тенденціями, які можна спостерігати зараз – неповна сім'я перестала бути незвичайним чи засудженим явищем.

Але ж на думку вчених, для адекватного розвитку особистості дитини необхідний вплив обох батьків. Відсутність одного з батьків робить дитину більш вразливою, насамперед, для розвитку різних психічних порушень та відхилень. Звичайно, повна сім'я не гарантує гармонійного розвитку особистості, але все одно, створює кращі передумови для цього.

Вплив батьків відбивається на дитині ще задовго до народження. На думку Е. Берна, навіть момент запліднення впливає на формування сценарію, який проживе дитина. Важливими є багато пунктів: чи кохали батьки один одного, чи бажаною є дитина, чи приділяли увагу статі майбутньої дитини або навпаки не акцентували на цьому увагу. Найкращий сценарій отримують ті діти, яких батьки безумовно бажали, любили та не звертали уваги на стать.

Американські психологи, які досліджували вплив батьків на психічний стан немовляти доводять, що присутність батька під час пологів найкращим

чином відбивається і на дитині і на самому батькові. Діти, батьки яких брали безпосередню та активну участь у повсякденній турботі протягом першого року життя, менш боялись незнайомих, були більш відкритими для спілкування. Батько безумовно потрібен дитині протягом всього життя, однак, дитина починає відчувати потребу в батьківській любові, починаючи з шести років.

На початку виховання дитини функції батька та матері можна назвати однаковими, але дедалі вони починають різнитися. Батько – це джерело безпеки, захисту та підтримки. Він є регулятором контролю та поведінки. Мати ж – забезпечує задоволення первинних потреб, моделює базові знання про світ, є концепцією уявлень про себе. Мати формує емоційний фон психосоціального розвитку дитини, батько – формує вольові якості, робить її більш організованою, незалежною та дисциплінованою.

Д.Кун доводить вплив батька на дитину через гру. Він зазначає, що, діти, які проводять багато часу в іграх із батьком, особливо якщо такі ігри мають елементи ризику та дослідження – стають більш здатними до навчання. Діти, батьки яких брали активну участь у їх вихованні, показали високі результати з тестів психомоторного та розумового розвитку. А.Адлер підкреслював, що роль батька є надважливою у формуванні у дитини соціального інтересу. Діти, які виростили у повних сім'ях та були забезпечені увагою зі сторони як батька, так і матері виростають більш впевненими, енергійними, краще засвоюють гендерні ролі. За висловом відомої феміністки М.Арбатової «впевненою у собі дівчину роблять люблячі очі батька».

Отже, пріоритет материнської любові призводить до закріплення інфантильних рис в дитині й утворює проблеми соціального становлення, а пріоритет батьківської любові відбивається на розвитку емоційної сфери дитини, здатності до прояву почуттів.

Виходячи з цього, можна виділити дві стратегії виховання, а саме жіночу та чоловічу.

Матері частіше вимагають підкорення та використовують стратегії, що викликають почуття провини. Батьки обирають стратегію сили та впевненості, що покращує психосоціальну адаптацію дитини. Ефективними буде лише симбіоз двох стратегій, в інакшому випадку – відсутність однієї із стратегій виховання призведе до дисбалансу. Наприклад:

- Хлопці, які вирости без батька є більш агресивними та менш контактними, вони не схильні визнавати авторитет жінки, раніше починають статеве життя, а також, схильні до частої зміни партнерів через нездатність до стійких, тривалих стосунків з особами протилежної статі. Вони мають труднощі із статевою ідентифікацією та пошуком власної ідентичності.

- Дівчата, які росли без батька мають викривлені уявлення про шлюб, сімейні відносини та чоловіків, через це мають проблеми з встановленням контактів з представниками протилежної статі, а також схильні до раннього статевого життя та нерозбірливі у виборі статевого та шлюбного партнерів.

- Діти, що вирости без батька мають підвищену тривожність, занижену самооцінку та невротичні прояви.

Відсутність материнської любові майже завжди призводить до затримки психосоціального та інтелектуального розвитку дитини, порушення процесу ідентифікації у дівчат (дівчата стають більш схильними до жорстокості та грубості, засвоюють маскуліний стиль поведінки). У хлопців відсутня модель міжстатевих відносин, що призводить до ускладнення задоволення потреб, а також отримання первинних знань про світ.

У комплексі – це призводить до викривленого формування ціннісних орієнтацій, відсутності ласки, турботи, ніжності, як результат – емоційна пустота, поява невротичних проявів, емоційне відчуження, порушення Я-концепції, а також, відсутність моделі доброти та безумовної любові.

1.3. Особливості та напрями соціальної роботи з неповними сім'ями

Сьогодні, окрім того, що сім'я – це соціальна група, вона є правовим інститутом. І як правовий інститут вона є угрупованням пов'язаних між собою людей, які мають сімейні та шлюбні відносини та наділені обов'язками та правами.

Наразі існують центри допомоги сім'ям, центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, і взагалі, є достатньо великий досвід роботи із неповними сім'ями. Завдяки їм неповні сім'ї можуть отримувати допомогу та соціальну підтримку у різних видах та формах, в тому числі побутову, матеріальну, юридичну, психологічну, соціально-педагогічно, психологічно-педагогічну.

Також існують форми надання підтримки такі як патронаж, залучення дітей та батьків з неповних сімей у спеціальні групи, клуби.

Суть цієї діяльності полягає у наданні допомоги батькам-одинакам та їхнім дітям, вирішення будь-яких проблем їх життєдіяльності:

- Отримання психологічної підтримки.
- Отримання юридичної допомоги.
- Сприяння вирішенню проблем із працевлаштуванням, отриманням матеріальної допомоги.
- Надання соціально-побутових послуг.

- Урегулювання питань, що торкаються інтересів дитини. Соціальні працівники беруть участь у судових засіданнях, де йде мова про розлучення й вирішується питання з ким із батьків залишиться дитина. Думка соціального працівника є вирішальною.

Коли ж виникає потреба в таких послугах? У періоди кризових станів або погіршень стану на роботі, школі, сім'ї, оточенні, а також, коли з'являються різноманітні психологічні проблеми.

Соціальна робота з неповною сім'єю - це система взаємодії соціальних органів держави та громадськості та сім'ї, спрямована на покращення матеріальних умов життя сім'ї, розширення її можливостей у здійсненні своїх прав та свобод, передбачених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного матеріального та духовного розвитку всіх її членів, залучення до праці,

Процес, який є частиною суспільно-творчого процесу.

Можна віділити чотири основних напрямки:

1. Надання термінових, невідкладних дій, які спрямовані на виживання сім'ї.

Термінові дії містять в собі невідкладну допомогу, надання одноразової чи регулярної матеріальної підтримки неповній сім'ї, надання предметної допомоги(одяг, взуття, шкільне приладдя для дітей). Термінові дії також необхідні в тих випадках, коли виявляється жорстке поводження із дітьми з боку батька-одинака(або матері-одиначки). Невідкладне реагування це негайне вилучення дітей з сім'ї, надання їм тимчасового, безпечного місця(соціальний притулок), взяття органами опіки та у деяких випадках – позбавлення батьківських прав.

2. Дії різного характеру, які спрямовані на підтримку стабільності неповної сім'ї.

Соціальна та психологічна робота такого характеру орієнтована на стабілізацію сімейних відносин, на соціальний розвиток неповної сім'ї. До неї також належить нормалізація та гармонізація відносин між членами родини та з оточенням. За наявності конкретних результатів, ця робота може переходити у більш довготривалу роботу спрямовану на досягнення психологічної стабільності матері та дитини, формуванню в них навичок здорового життя, здобуванню активної соціальної позиції, навичок самодостатності в тому числі.

Заходи, які існують як метод роботи та поділяються на «дорослі», «дитячі», «сумісні», а також ріноманітні акції та групові заняття.

3. Довготривалі методи і форми, що спрямовані на соціальний розвиток неповних сімей.

4. Профілактичні дії, що запобігають виникненню неповних сімей.

Важливим зауваженням є той факт, що соціальна робота з неповними сім'ями має яскравий міжвідомчий характер, адже соціальному працівнику, що здійснює підтримку конкретної неповної сім'ї доводиться взаємодіяти із школами, центрами зайнятості, дитячими кімнатами поліції, а також із суспільними та релігійними організаціями. Соціальний працівник взаємодіє також із різними категоріями людей: вчителі, поліцейські, сусіди. При цьому, дії соціального працівника не можуть обмежуватись тільки організаціями одноразової матеріальної допомоги, але й доповнюватись рішенням педагогічних, психологічних та інших проблем сім'ї.

Значущим напрямком підтримки неповних сімей є надання психологічної допомоги. Діти та підлітки, що ростуть у неповних сім'ях, а особливо в неблагополучних, у більшості дуже потребують у постійній психологічній роботі. Також, частіше за все, психологічної допомоги також потребують їхні батьки або опікуни.

Варто зазначити, що надання індивідуальної психологічної допомоги неповним сім'ям проводиться у рамках патронажу та за окремими запитами. У кожному центрі соціального захисту сімей, дітей та молоді працюють соціальні працівники та психологи, які беруть на себе відповідальність за психологічний стан таких верств населення, як діти та батьки з сімей після розлучення, самотні матері та батьки, що ніколи не брали шлюб, діти з багатодітних неповних сімей, опікунські сім'ї. Кількість людей, що живуть у неповних сім'ях та звертаються до психологічної допомоги зростає з кожним роком, і саме це є свідченням необхідності такого виду соціальної роботи.

Зміст та етапи соціальної роботи з неповними сім'ями.

Напрямок соціальної роботи з неповними сім'ями є одним з пріоритетних. Форми, методи та технології, які використовуються методами соціальної допомоги сім'ї та дітям при проведенні практичної роботи із неповними сім'ями різноманітний, але їх використання, як правило залежить від найбільш актуальних потреб та реалій.

В залежності від характеру сімейних проблем, їх складності, регресивності або навпаки прогресуючого стану проблем використовуються різні методи та форми соціальної роботи. Це може бути індивідуальна або групова робота, сімейне консультування або сімейна терапія, соціальний патронаж, окрема робота з батьками або дитиною, або і з батьком і з дитиною.

Якщо неповна сім'я потрапляє до соціальних служб через проблеми, які пов'язані із девіантним станом дитини (погана поведінка в школі, підозри на вживання наркотичних речовин, потрапляння до дитячої кімнати поліції, агресивна поведінка у соціумі), спектр соціальної роботи спрямовується перш за все на соціальну роботу із сім'єю у контексті надання допомоги

дитині. Для цього спеціалісти соціальної служби мають провести обстеження неповної сім'ї і за результатами розробити індивідуальну програму соціальної реабілітації неповнолітнього.

Розробка та проведення індивідуальної програми реабілітації дитини з неповної сім'ї включає діагностику сімейної та шкільної ситуації, виявлення первинної соціальної мережі підлітка, визначення ступеню розвитку його інтелектуальної та емоційно-вольової сфери. На основі цих показників, які були отримані у ході комплексної діагностики, складається індивідуальна програма роботи із дитиною. Вони включають в себе методи, які дозволять вирішити шкільні проблеми дитини, залучення дитини у сприятливе соціальне оточення, вирішення його психологічним проблем, допомога у подоланні його девіантної поведінки.

Під час того, як соціальний працівник збирає інформацію, проявляються його професійні якості спеціаліста: здатність до спостереження, комунікабельність, вміння аналізувати ситуації і робити висновки. При спілкуванні із особами, що здатні надати необхідну інформацію, вміють провести бесіду таким чином, щоб не дати можливості для ускладнення ситуації.

У соціального працівника є потреба виявити, наслідком чого є девіантна поведінка дитини – чи це демонстративна поведінка із підсвідомим бажанням привернути до себе увагу дорослих, як можливість компенсувати увагу, якої йому не вистачає. Паралельно із цими заходами повинна здійснюватись соціальна та психологічна діагностика сімейної ситуації дитини.

До неї входять: заходи з обстеження умов проживання дитини у сім'ї, співбесіди з матір'ю або батьком, для виявлення існуючих у сім'ї

економічних, житлових та побутових, педагогічних, психологічних та інших проблем.

Такий пошук інформації про такий спосіб життя сім'ї пов'язаний із значними труднощами, пов'язаними із необхідністю контактувати з сам'єю для отримання даних про їх цінності орієнтації, духовні потреби та принципи.

Під час співбесіди з батьками дитини, соціальний працівник має головну ціль: виявити проблемні зони в життєдіяльності неповної сім'ї, корекція який може допомогти дитині та сім'ї вийти зі складної життєвої ситуації.

Вивчення неповної сім'ї соціальним працівником складається з наступних етапів:

1. З'ясування сімейних взаємовідносин. Скільки часу одинока мати (батько) приділяє домашньому господарству, опіці та вихованню дитини. Наскільки дитина відчуває відсутність батька (матері). Складання плану індивідуальної соціально-психологічної допомоги із залученням відповідних фахівців.

2. Визначення кола спілкування сім'ї з родичами, друзями. З'ясування особливостей спілкування дитини з батьком або матір'ю. Соціальному працівникові слід складсти правильний графік побачень батька з дитиною, який не шкодив би дитині. Буває, що мати категорично заперечує, щоб дитина бачилась із батьком, вважаючи, що він негативно впливає на виховання, стан здоров'я, нервову систему дитини. Батька розглядають лише як того, хто матеріально забезпечує дитину. Таких жінок у літературі називають «амазонка», адже у них незалежність стає самоціллю, а інстинкт материнства перетворюється у інстинкт власності. Батьківські почуття чоловіка ігноруються повністю. У таких умовах доля дитини складна. З її

свідомості використовується поняття «батько», про нього розповідають тільки погане. Це не може не впливати на психіку дитини, її духовність, розвиток емоційної сфери. Соціальний працівник має провести роз'яснювальну роботу з матір'ю. Конвенція ООН про права дитини, Кодекс про шлюб та сім'ю України затверджують, що дитина не може бути предметом спекуляцій, використовуватися для зведення рахунків між батьками. Стверджуючи рівні права розлучених батьків на виховання дитини, Кодекс ставить обох у рівні права та обов'язки. Отже, суперечливі питання участі розведених батьків у вихованні дитини допомагають розв'язувати органи опіки і піклування.

3. Захист інтересів дитини. Певні складності будуть виникати у роботі з самотніми матерями. Такі жінки можуть бути постійно у стані хронічного стресу, що негативно позначається на їх здоров'ї та самопочутті. Матері-одиночки хворобливо ставляться до того, коли цікавляться їхнім сімейним життям, хоч і потребують порад і допомоги. Тому потрібен особливий такт, чуйність, доброзичливість та довіра. Важливо допомогти таким матерям знайти роботи з більш високою оплатою у режимі неповної зайнятості, розв'язати юридичні проблеми, залучити дітей до занять у гуртках та секціях на безоплатній основі. Також, важливо допомогти матері вибудувати правильний алгоритм спілкування дитини і вибудувати алгоритм спілкування соціального працівника із дитиною. Діти в неповних сім'ях більше страждають від недогляду, відсутності спілкування з матір'ю.

Під час корекції, в залежності від того, командно чи одним спеціалістом, разом із членами сім'ї були прийняті рішення, можна виділити наступні підходи до вибору методів і форм, що використовуються:

1. Згода.

Спеціаліст приймає умови, які були поставлені сім'єю. Критика з боку соціального працівника відсутня, від приймає позицію «клієнт завжди правий». Такий підхід малоефективний, коли мова йде про кризові стани родини та її патрунування. Однак використання має право на існування на первинних етапах роботи, за наявності гострого, майже стресового стану у цілях імітації згоди з протирічними об'єктами.

2. Угода.

У сім'ї дізнаються, чого вони очікують або бажають за підсумками, домовляються про характер бажаного результату та необхідність діяти разом. Підхід називається домовленим або контрактним, хоча робочий альянс на цьому не завершується.

3. Вказівка

Соціальний працівник, педагог чи психолог самостійно вирішує, що саме необхідно певній сім'ї, та намагається переконати їх.

Соціальна робота з неповними сім'ями не може завершуватись тільки увагою до дезадаптованих представників. Навіть якщо неповна сім'я відносно гармонійна та достатньо добре справляється зі своїми основними функціями, вона так само час від часу прагне соціальної та психологічної підтримки.

При цьому, звісно, будь яка родина може зіткнутися з несподіваними подіями: фінансові складнощі, ранішня підліткова або небажана вагітність, розлучення, раптова смерть одного із батьків. Такі кризи порушують адекватний хід розвитку сім'ї та призводять до зміни взаємовідносин всередині сімейної системи. Як «кризи розвитку», так і несподівані події можуть поставити сім'ю перед необхідністю відмовитись від вирішення нових ситуацій попередніми засобами та ускладнити свої пристосовничі реакції.

Раптова смерть одного з батьків, розлучення - є одними з найбільш гострих проявів сімейних криз. Неповна сім'я піддається тяжким психологічним випробуванням. Згідно дослідженням, якнайменш один рік після розлучення усі члени сім'ї без винятку знаходяться у стані стресу. Відносна «рівновага» відновлюється не менш ніж через 2 роки. Спеціалісти вважають, що для здолання стресу після втрати (розлучення чи смерть) члени родини, які залишились, дорослі і діти мають вирішити для себе наступні задачі:

1. Пережити втрату сім'ї, як цілого.
2. Прийняти, що у розпаді сім'ї є доля участі кожного.
3. Встановити соціальні зв'язки.
4. Зробити свій внесок у перепланування батьківсько-дитячих відносин.

В результаті взаємних та узгоджених зусиль, як дорослі так і діти мають прийти до спільного висновку, що розпад існуючої сімейної структури одночасно означає створення нової сім'ї.

В новій сім'ї мають бути створені нові патерни взаємодії, правила, що дають змогу до здолання кризового стану та початку формування нових сімейних стратегій.

Нажаль, частіш за все, більшість сімей зустрічає перспективу змін з ригідністю та небажанням цих змін. Багато сімей, що стали неповними в результаті розлучення чи смерті одного з батьків, за інерцією намагаються зберегти старий життєвий цикл нуклеарної сім'ї. Відчуття несподіваної втрати, страх перед непередбачуваним та незнайомим майбутнім викликає відчуття знесилення та заважає матері(батьку) адекватно реагувати на нову сімейну реальність.

Виникає симптом опору змінам, який виражається у підсвідомому бажанні не дати змінам відбутись, відновити патерн відносин у сім'ї у попередній стан. Такі установки можуть лише законсервувати стресовий стан, та зробити психологічні проблеми сім'ї більш критичними. У майбутньому вони більш за все стануть сильнішими, і як підсумок знайдуть відображення у дітях, їх соціальному та психологічному благополуччі.

Відсутність бажання прийняти зміни – це головна психологічна пастка, в яку потрапляють більшість неповних сімей. Батьки, які потрапляють до неї приречені робити помилки у вихованні дітей, встановленні та підтриманні із ними інтелектуального та емоційного контакту.

Одним із найбільш ефективних методів соціальної роботи із неповними сім'ями, що відчують тимчасові соціальні, психологічні чи інші труднощі є метод сімейної терапії.

Під сімейною терапією прийнято розуміти комплекс психологічних методів та прийомів, які спрямовані на психологічну корекцію у сім'ї та за допомогою сім'ї, а також оптимізацію сімейних взаємовідносин.

На сімейну терапію рекомендовано приходити у ситуації, коли неповна сім'я не може виконувати основні функції. Психологічна робота із сім'єю починається із діагностичного періоду. Зазвичай один член сім'ї, окремо від інших не діагностується, адже, в такому випадку - він розглядається лише як показник проблем сім'ї, як цілий організм, тому індивідуальна робота із ним може тільки сильніше закріпити думку сім'ї, що проблема тільки в ньому.

Сім'я має бути представлена у повному складі, навіть якщо вона прийшла до соціального працівника у неповному складі. Тобто, соціальний представник має розуміти скільки членів сім'ї є. Дослідження сім'ї повинно включати збір інформації про сильні і слабкі сторони сім'ї (зони ефективного функціонування і зони дисфункції), виявлення зони дисфункції і пошук її

причин. Щоб виявити дисфункціональні області, використовуються спостереження за патернами взаємодії членів сімейства між собою, і навіть спостереження за взаємодією сім'ї із зовнішнім світом.

У процесі сімейної соціальної терапії можна виділити 4 етапи:

1. Приєднання соціального працівника чи психолога до сім'ї.
2. Встановлення цілей.
3. Реконструкція сімейних взаємовідносин.
4. Завершення сімейної терапії.

Насамперед, фахівець має бути в сім'ї, щоб налагодити стосунки з нею. Технічний прийом, який застосовується першому етапі сімейної терапії, – позитивне емоційне підкріплення самої спроби звернутися до фахівця.

За допомогою прийому наслідування фахівець намагається вступити в контакт із членами сім'ї, які є носіями мови, якою говорить ця сім'я.

Однак на перших консультаціях не можна використовувати оцінні міркування для аналізу мотивації поведінки учасників, тому що вони можуть заблокувати особисте зростання членів сім'ї та посилити механізм індивідуального психологічного захисту.

На другому етапі завдання спеціаліста – виявляти правила та систему переконань сім'ї, за допомогою яких здійснюється регулювання сімейних відносин. Для успішної сімейної терапії необхідна згода у формулюванні та досягненні мети, між членами та фахівцем. Важливою метою цього етапу роботи стає розробка загального формулювання психологічного запиту, переклад маніпулятивного запиту "Зробіть так, щоб моя дитина стала іншою" на рівень усвідомлення справжніх проблем у сім'ї. У цей момент важливо перевести психологічну діяльність із площини вивчення минулого, у площину «тут і зараз».

Щоб зрозуміти мету кожного члена сім'ї та його прагнення, проводиться дослідження цілей, які вони переслідують під час терапії. Упорядкування цілей кожного з членів сім'ї призводить до формулювання цілей сім'ї, як єдиного психологічного організму. Не менш важливим завданням фахівця на цьому етапі є виявлення дисфункціональних шаблонів поведінки сім'ї, а також існуючих правил та сімейних переконань, що заважають оптимальним взаєминам.

Для того щоб оцінити готовність сім'ї до роботи зі своїми неусвідомлюваними проблемами необхідно взяти до уваги довіру та свободу, з якими члени сім'ї починають розповідати про себе, наводять такі факти, які раніше викликали негативні емоції. Таким чином, на третьому етапі – етапі реконструкції сімейних зв'язків – фахівець шляхом приєднання до різних сімейних підсистем створює ситуації фрустрації для того, щоб ініціювати перехід сім'ї на інший, ще складніший рівень функціонування. Зміст сімейної терапії полягає в аналізі взаємодії всіх членів сім'ї у ситуації "зараз".

Ці терапевтичні дії засновані на принципі "дії, що йдуть перед розумінням": сама дія призводить до нового досвіду, нових переживань, і в кінцевому підсумку до розуміння необхідності змін.

Використання прийомів: поділ членів сім'ї по-іншому, об'єднання різних членів сім'ї та об'єднання у нові коаліції, позитивне підкріплення учасників одних підсистем та блокування інших. Реалізація та структуризація отриманого матеріалу відбувається за рахунок:

- Розігрування рольових ситуацій;
- Побудови сімейної скульптури;
- Малювання сімейного малюнка;
- Відеотехнік.

Також ефективним є метод «домашніх завдань». Усі завдання поділяються на 3 типи: прямі директиви, метафоричні, парадоксальні. Мета таких завдань:

- Зміна поведінки члена сім'ї;
- Надання додаткового стимулу для побудови відносин із членом сім'ї;
- Вивчення реакцій членів сімейства при виконанні ним завдань;
- Здійснення соціальним працівником допомоги членам сім'ї, оскільки при виконанні завдання фахівець перебуває серед них.

Спеціаліст на цьому етапі допомагає встановити межі між підсистемами, посилити функціонування однієї з них та послабити функціонування іншої підсистеми. Зокрема, якщо раніше мати і дитина більшу половину часу займалися звинуваченням один одного, то в процесі сімейної терапії відбудеться їхнє переорієнтування на конструктивну взаємодію, націлене на набуття сенсу сім'ї, як єдиного цілісного організму. Четвертий етап - фінальний період терапії та реабілітації після неї. А ось про те, що він наступив, говорить згода членів сім'ї на те, що сформульовані цілі терапії досягнуті. У цій роботі необхідно прийти до того, щоб сім'я та фахівець були відокремлені одна від одної.

Основні форми роботи із неповними сім'ями.

Під формою соціальної роботи в науковій літературі розуміється впорядкована певним чином структурна діяльність соціальних працівників, обумовлена метою, завданнями, методиками та засобами роботи на конкретних етапах діяльності, за певних обставин і що характеризується особливими формами управління, організації та співпраці соціального працівника зі своїми клієнтами у сфері професійної діяльності. Також це

варіанти організації діяльності та спілкування соціального співробітника та клієнта. Окреслимо та коротко проаналізуємо основні форми роботи по роботі з неповними сім'ями, які найчастіше використовуються у практиці соціальних працівників:

а) Склад та кількість учасників: індивідуальні (з окремою сім'єю, з окремим членом сім'ї), групові (з гетеро- та гомогенними групами або окремими членами групи), масові (зі значною кількістю сімей або їх членів).

б) За тривалістю: 1-2 рази у місяць; постійно діючі (лекторії, клуби тощо); «пульсуючі» (діють зі зняттям загострення проблеми, приверненням уваги до неї, з наступним переходом до роботи в постійних або одноразових заходах);

в) За перспективою: розраховані на близьку перспективу – до 2 тижнів (частково вирішуються гострі проблеми, привертають увагу до них); розраховані на віддалену перспективу - від 2 місяців і більше (вирішені деякі функціональні проблеми сім'ї, усуваються наслідки).

г) Залежно від місця проведення, можуть бути стаціонарні (на одному місці), виїзні (на одному місці одноразово), циклічні (на різних місцях неодноразово).

д) За ступенем самостійності учасників: групи самопомочі, взаємодопомоги сім'ям; які працюють за допомогою консультанта; сім'ї, що працюють під безпосереднім керівництвом соціального працівника; групи, що працюють під безпосереднім керівництвом соціального працівника.

е) З погляду рівня творчого розвитку: інформаційні (спрямовані на отримання інформації); репродуктивні (спрямовані на відтворення знань, способів дій: лекторії, семінари, тренінги, практикуми тощо. (спрямовані застосування у практичній діяльності знань, формування умінь, навичок; тренування).

є) З погляду виду діяльності: ігрові; комунікативні; трудові; навчальні;
ж) За умовами здійснення: звичайні; екстрені; звичайні.

з) З погляду спілкування: безпосередні (усні) та опосередковані (письмові).

і) З метою: для збирання та аналізу інформації; участь у формуванні сімейної політики, соціальних завдань та завдань соціальної роботи; проведення соціального супроводу із сім'єю; профілактика негативних явищ та їх рецидивів; контроль якості соціально-педагогічної діяльності;

і) За складністю побудови: прості (використовується метод: бесіда, диспут, вікторія, попередження, зустріч); складні (фестиваль, тематичний день, тиждень, місяць, рік)

А саме, в даному випадку фахівцем на цьому етапі було обрано аналіз дисфункціональних шаблонів поведінки сім'ї, а також існуючих правил та сімейних переконань, що перешкоджають оптимальним відносинам.

Соціальні працівники є своєрідною сполучною ланкою між сім'єю та різними державними та недержавними установами та соціальними інститутами, дошкільними установами та школою, органами охорони здоров'я, правоохоронними службами.

Соціальне посередництво - це «процес сприяння досягненню згоди між соціальним суб'єктом і об'єктом для вирішення соціальних проблем останнього та надання йому допомоги».

Соціальне посередництво у вирішенні конфліктів може бути багатоваріантним. До основних його форм відносяться:

- посередництво у вирішенні психологічних, педагогічних, медико-соціальних проблем сім'ї та окремих її членів;
- посередництво у вирішенні соціально-правових, житлово-побутових складнощів;

- посередництво у пошуку соціальних служб та установ, здатних надати клієнту допомогу та підтримку[26].

Якісною подібна робота не може бути без застосування технології консультивання.

Соціальне консультивання — це кваліфікована рада, допомога особам, які мають різні проблеми, з метою їх соціалізації, відновлення та активізації їх соціального забезпечення.

Соціальне консультивання — це кваліфікована рада, допомога особам, які мають різні проблеми, з метою їх соціалізації, відновлення та активізації їхніх соціальних функцій, вироблення соціальних норм спілкування.

Незважаючи на те, що досліджується неповна сім'я, у центрі уваги під час консультивання мають бути проблеми сім'ї як цілісного осередку. Воно має на меті підвищити якість внутрішньосімейної взаємодії. У неповних сім'ях проводяться:

- Соціально-психологічне консультивання з метою усунення взаємного нерозуміння, непродуктивних видів взаємодії, конфліктності у взаєминах;

- Соціально-правове консультивання, що дозволяє неповній сім'ї усвідомити та навчитися відстоювати свої права у взаєминах із соціальним середовищем; педагогічне консультивання, що сприяє подоланню труднощів у процесі соціалізації та вихованні дитини;

- Медико-соціальне консультивання, спрямоване на підвищення рівня життєдіяльності членів неповної сім'ї.

У процесі консультивання повинні бути досягнуті наступні результати: перехід клієнта зі стану внутрішнього безладдя до відчуття цілісності (внутрішнього порядку), збагачення одномірного бачення ситуації новими точками зору, прийняття клієнтом на себе відповідальності за те, що відбувається з ним, за своє життя та свої відносини з оточуючими [27].

Одним із видів консультування - є групове консультування. Для неповних сімей створюються групи взаємодопомоги. Такі групи припускають комплекс заходів, цілей та завдань щодо відновлення функцій сім'ї та розвитку її життєвого потенціалу. Увага групи зосереджується на індивідуально – особистісних характеристиках батьків та їхніх дітей, на можливостях та способах подолання труднощів сімей та її членів. Учасники групи взаємодопомоги можуть отримати рекомендації, як долати труднощі, що виникають; відчувати увагу та підтримку з боку інших людей. Ця допомога має особливий сенс, оскільки походить від людей, які переживають подібні труднощі (смерть подружжя, розлучення, а також інші причини, пов'язані з необхідністю матері чи батька займатися вихованням дитини). У групах, зазвичай, діє принцип «лікарської допомоги», у якому завжди є взаємність і взаємообмін.

Соціальна робота з цього напрямку представляється, передусім, у створенні груп само - і взаємодопомоги. Взаємна допомога стає реальністю, коли люди, перед якими стоять спільні проблеми чи завдання, об'єднуються для взаємної підтримки та конструктивних дій у вирішенні цих проблем. Число учасників груп взаємодопомоги може варіювати від 5 до 20 і більше осіб. Важливим моментом є можливість індивідуальних консультацій учасників групи. Не кожен зможе розповісти про свої душевні труднощі, про те, що, переживши скрутну ситуацію, не вистачає сил залікувати глибоку рану. Тривалість кожного заняття 1,5-2 години. Група само- та взаємодопомоги пропонує тривалий курс занять, тому корисна велика гетерогенність (за віком, образом, а також типом життєвих проблем).

Основна мета групи - встановлення позитивного емоційного зв'язку між учасниками. Кожна зустріч переслідує певну мету, досягнення якої відбувається у ході зустрічей, а й у процесі життєдіяльності батька, мета

групи може модифікуватися і змінюватися протягом усього курсу групового досвіду.

Завдання керівника групи полягає у зміцненні віри членів групи у свої сили та розвиток здібностей до самостійного вирішення проблеми. Йому передусім необхідно створити атмосферу ефективної співпраці членів групи, а також контролювати дотримання прийнятих усередині групи правил взаємодії. Діяльність керівника відбувається за тісного співробітництва з лідером групи[28].

І в цьому випадку корекція та терапія тісно пов'язані з технологічними соціальними процедурами, застосування яких необхідне для профілактики сімей групи ризику.

Соціальна корекція – це діяльність соціальних суб'єктів з виправлення тих особливостей психологічного, педагогічного, соціального плану, які відповідають прийнятим у суспільстві моделям та стандартам. Корекція може відбуватись у декількох напрямках. Відновлення передбачає відтворення тих якостей соціального об'єкта (наприклад, у разі неповної сім'ї), які переважали до появи відхилення. Стимулювання спрямовано на активізацію позитивних якостей, діяльності соціального об'єкта, формування певного рівня цінностей, установок окремих клієнтів, створення позитивного емоційно-психологічного фону, відносин у мікросоціум. Виправлення передбачає зміну негативних якостей, якостей соціального об'єкта - позитивним.

Різні технології сімейної терапії та корекції використовуються в даний час для лікування дітей. Саме тому їх вибір може бути обумовлений як обставинами конкретної соціальної ситуації (наприклад, характером клієнтів), так і індивідуальними рисами особи спеціаліста з сімейної терапії, його смаковими уподобаннями. Комплексне застосування компенсаційних

технологій, таких як соціальна адаптація та реабілітація, з урахуванням їх взаємодії з процедурами діагностування, профілактики, консультування, терапії або корекції.

Компенсація - це один з основних видів адаптаційної реакції організму на пошкодження, що полягає в тому, що постраждалі системи беруть на себе функцію пошкоджених систем шляхом підвищення або якісної перебудови функцій. У роботі з неповною сім'єю під компенсацію його деструктивних наслідків розуміється поповнення тих характеристик, умов життя, соціальних відносин, що були втрачені, зруйнувалися. Хоча компенсації не існує як такої, необхідно враховувати, що психологічні та матеріальні наслідки батьківського розриву можуть спричинити порушення, які безпосередньо не пов'язані зі шкідливим впливом вторинних наслідків. На думку авторів дослідження, це може призвести до ще більш серйозних порушень і навіть відмови в обслуговуванні. В результаті, можна говорити про тривалий негативний вплив. В результаті відбувається перебудова функцій дитячого організму, звички, способу життя, соціальних зв'язків дитини (у широкому сенсі), що забезпечує процес адаптації організму в цій стресовій ситуації, що включає резервні можливості його організму і т. п., тобто відбувається компенсація в широкому сенсі.

Звідси фахівці виділяють етапи термінової та довготривалої компенсації. Загальною закономірністю розвитку процесу компенсації є формування термінового її різновиду та її перехід у стійку довготривалу компенсацію. Особливості протікання компенсаційних процесів і ступінь досконалості компенсації залежать від ряду умов, наприклад від віку дитини, тяжкості проблеми, реакції особистості неповнолітнього на неї та ін. відносин.

Під адаптацією розуміється процес і результат взаємодії індивіда (групи) з кардинально мінливим середовищем, в ході якого поступово узгоджуються вимоги та очікування обох сторін, так що індивід отримує можливість виживання (і не тільки, але ще й процвітання), а макросередовища – відтворення та вступу в іншу, висхідну, стадію.

Специфіка людської адаптації пов'язана з соціалізацією людини. Але якщо «соціалізація» є поступовим процесом формування особистості у певних соціальних умовах, то поняття «соціальна адаптація» підкреслює, що у відносно короткий проміжок часу особистість чи група активно освоює нове соціальне середовище, яке виникає або в результаті соціального та територіального переміщення, або за зміни соціальних умов [29].

Щодо членів неповної сім'ї, процес соціальної адаптації необхідно розглядати на трьох рівнях:

1) суспільство (макросередовище) - адаптація особистості до тієї системи норм, цінностей, відносин і т. д., яка склалася в тому чи іншому суспільстві;

2) соціальна група (мікросередовище) - адаптація розлученого подружжя та їх дітей або, навпаки, виокремлення їх інтересів із соціальною групою - найближчим оточенням (виробничий колектив, родичі та ін.);

3) сам індивід (внутрішньоособистісна адаптація) - прагнення досягти гармонії, збалансованості внутрішньої самооцінки з позиції індивідуумів.

Соціальна адаптація дитини у неповній сім'ї спрямована на відновлення норм, соціально корисних відносин із соціальними суб'єктами (групами та її окремими членами), зміна у позитивному плані спілкування, поведінки та діяльності. Психологічна адаптація у разі є засвоєння соціально корисних стандартів поведінки й ціннісних орієнтації, зближення установок дитини та батьків із очікуваннями соціального середовища.

Ефективна соціальна адаптація дітей із неповних сімей буде ускладнена без добре організованої професійної роботи з боку соціальних служб. Йдеться насамперед про соціально-реабілітаційні форми їх діяльності.

Соціальна реабілітація — комплекс заходів, вкладених у відновлення людини у правах, соціальному статусі, здоров'я, дієздатності. Цей процес націлений як відновлення здатності людини до життєдіяльності у соціальному середовищі, а й соціального середовища, умов життєдіяльності, порушених з якихось причин. Будучи загальною технологією соціальної роботи, реабілітація спрямована на відновлення як здоров'я, працездатності, та і соціального статусу особистості, її правового становища, психологічної рівноваги, впевненості у себе [30].

Визначення цілей соціальної роботи з неповними сім'ями, її стратегій, тактик, технологій, втілення їх у життя – не одномоментний акт. Це процес, що зачіпає інтереси представників усіх зацікавлених сторін, які залучають до себе органи державної, регіональної та місцевої влади, громадські організації, соціальні та територіальні спільноти. Щодо конкретних програм допомоги, то це завжди компроміс між цілями та бажаннями сім'ї та соціальних працівників, а також різними науковими концепціями. Тому розробка адекватних технологій, як механізмів пошуку такого компромісу, узгодження різноспрямованих та часто протилежних інтересів неповних сімей та соціальних сил, які намагаються або зобов'язані приходити їм на допомогу, стає найважливішою частиною розробки цих форм і методів, та впровадження їх у життя.

У сучасних соціально-економічних умовах набуває занепаду престиж сім'ї як інституту, що провокує принципи виховання та первинної соціалізації підростаючого покоління у негативному світі. Зменшується

кількість офіційно зареєстрованих шлюбів, зростає кількість розлучень, знижується народжуваність та материнський вік, збільшується чисельність матерів та батьків – одинаків, а також соціальних сиріт, спостерігається зростання утриманства. Порушення виховної, дозвільної, культурно-психологічної функції сім'ї призводить до зростання кількості проблемних сімей.

З огляду на зазначені несприятливі тенденції, зростає роль різних програм, вкладених у профілактику тих чи інших відхилень у розвитку. При комплексних центрах соціального обслуговування населення створюються відділення, покликані здійснювати профілактичну діяльність, надаючи підтримку, забезпечуючи своєчасну соціальну допомогу сім'ям із дітьми. Систему комплексного, міждисциплінарного та безперервного супроводу сім'ї можуть забезпечити такі установи, як Центр соціальної допомоги сім'ї та дітям, Комплексний центр соціального обслуговування населення, Центр психолого-педагогічної допомоги населенню.

Соціальний патронаж можна образно подати як роботу команди фахівців, об'єднаної загальними цілями, які суворо і послідовно реалізують ту чи іншу стратегію дій щодо сім'ї.

Патронаж неповної сім'ї – це індивідуальна соціально-педагогічна діяльність із сім'єю шляхом втручання у сімейну ситуацію з намірами зробити у ній будь-які зміни на краще.

Слід завжди пам'ятати, що втручання у сімейну ситуацію можливе за умови, якщо соціальний працівник має достовірну інформацію про сім'ю; якщо є добровільне бажання сім'ї. Сім'я суверенна, тому вона сама вправі вирішувати, вдаватися або не вдаватися до допомоги соціального працівника. Винятки становлять лише випадки, коли виникає загроза життю та здоров'ю дітей або їхніх батьків.

Залежно від соціального неблагополуччя сім'ї виділяють такі види патронажу:

- екстрений - здійснюється, коли потрібне негайне втручання в ситуацію сім'ї, і вона відвідується стільки разів, скільки необхідно для вирішення проблеми (зазвичай 3-4 рази на тиждень);

- терміновий – здійснюється у менш небезпечних для сім'ї ситуаціях (зустріч соціального педагога із сім'єю організується 2 – 3 рази на тиждень)

- звичайний – здійснюється за активності самого клієнта, коли проблема вимагає від соціального педагога коригувального напрямного сприяння, і відвідування сім'ї зводяться до одного разу на тиждень.

- контрольний – здійснюється, як у сім'ї стабільна обстановка. Відвідування зводяться до одного разу на місяць.

Патронаж неповних сімей здійснюється за такими напрямками:

- інформаційно-аналітичний, пов'язаний з ідентифікацією та фіксацією ситуації у сім'ї як важкої чи небезпечної;

- Пряме втручання в ситуацію;

- укладання соціальною службою договору про співпрацю та її планування;

- Безпосередня підтримка клієнта патронату (патронатне виховання);

- контроль, оцінка та завершення роботи з сім'єю.

Загальні рекомендації щодо вибудовування послідовності та системності соціального патронажу сім'ї можна застосувати щодо неповної сім'ї з урахуванням її особливостей.

Отже, патронаж – один з основних форм соціальної роботи з неповними сім'ями. Патронаж неповних сімей – це діяльність, у процесі якої суперечності та конфлікти вирішуються з урахуванням конкретних особливостей внутрішнього життя сім'ї, умов її соціального буття, психології

її членів, а також вимог до них з боку соціального, нормативного середовища. Патронажна діяльність неповних сімей дозволяє соціальному працівникові знаходити варіанти пристосування соціального та сімейного середовища один до одного [31].

При цьому в процесі реалізації допомоги спеціаліст, який здійснює діяльність із сім'єю, використовує довгострокові та короткі форми роботи.

Серед короткострокових форм виділяють кризу інтервенційну та проблемно-орієнтовану модель взаємовідносин.

Кризоінтервентна робота з неповною сім'єю передбачає надання допомоги безпосередньо в кризовій ситуації та її причин, які можуть бути обумовлені змінами природного життєвого циклу неповної сім'ї або випадковими травмуючими обставинами. Зокрема такі несприятливі періоди пов'язані з віковою кризою дитини. При такому варіанті мати (батько) повинні мати уявлення про вікову психологію. Незважаючи на те, що кризова ситуація потребує швидких рішень, її оцінка не передбачає детальної діагностики та зосереджена на масштабах дезадаптації загалом. Використовуються як внутрішні ресурси неповної сім'ї, і зовнішні форми допомоги.

У кризовій ситуації інтервентної моделі роботи використовуються безпосередня емоційна підтримка сім'ї, яка пом'якшує вплив стресу та мобілізує зусилля сім'ї на подолання кризи; освітні послуги, що полягають у наданні інформації за етапами виходу їхньої кризи та перспектив неповної сім'ї, доповнюються документальними фактами. В індивідуальному спілкуванні з клієнтами, які перебувають у групі, ефект психологічної підтримки досягається завдяки тому, що вони можуть висловитися. У програмі «Сімейна терапія» можуть взяти участь неповні сім'ї, а також навчальні тренінги, які мають на меті покращити спілкування між членами

неповної сім'ї та вирішити приховані проблеми, що виникають у кризовій ситуації.

Ця модель орієнтована на вирішення конкретних практичних завдань, які були поставлені та визнані неповною сім'єю, тобто в ній центр уваги зосереджений на вимозі, щоб фахівці працювали над проблемою, яка визнана неповною сім'єю та над якою вони готові працювати. У даній моделі проблема полягає в тому, що в певних умовах багато проблем батьків (матерів) можуть бути вирішені чи зменшені самостійно. При цьому як провідний метод проблемно-орієнтованої моделі виступає укладення контракту між спеціалістом і неповною групою або її конкретним представником.

У процесі складання договору роль неповної сім'ї полягає у тому, щоб визначити можливі цілі та завдання майбутньої діяльності. Фахівець повинен визначити граничні терміни, які будуть потрібні і йому, і неповній сім'ї. З таким договором сторони повинні бути готові до того, що вони нестимуть відповідальність за невиконання своїх зобов'язань. Робота над договором стимулює неповну сім'ю до участі у процесі вироблення його умов, а також залучає її до прийняття рішень.

Для того, щоб розпочати довгострокову роботу, необхідно тривале спілкування з клієнтами (від 4 місяців і більше) воно має базуватися на психосоціальному підході.

Для роботи з дітьми з неповних сімей можуть використовуватись такі форми:

1) центри соціальної реабілітації дітей та підлітків. Соціальні педагоги займаються профілактикою антигромадської поведінки дітей та підлітків, організуючи їхню працю і навчання, допомагаючи вийти з кризового стану;

2) Центри соціального захисту здійснюють правову та юридичну допомогу дітям з неповних сімей, контролюють ці сім'ї. Педагогами та психологами Центру застосовуються різні прийоми та методи, що сприяють адаптації дітей у середовищі однолітків та навколишньому середовищі інтеграції їх у життя та суспільство [34].

Неповні сім'ї є одними із основних об'єктів здійснюваної ними соціальної роботи.

На сьогоднішній день у цих центрах та відділеннях соціальної допомоги сім'ї та дітям накопичено досить великий досвід соціальної роботи з неповними сім'ями. Він включає діяльність з надання різних видів і форм соціальної підтримки неповних сімей, включаючи надання матеріальної та побутової підтримки, консультативної допомоги (юридичної, соціально-педагогічної, психологічної та ін.), надання соціальної підтримки в рамках патронажу, залучення дітей і батьків з неповних сімей у спеціально організовані їм клуби спілкування, «служби знайомств» тощо.

Суть цієї широкої та багатопланової діяльності – надання допомоги самотньому батькові та його дитині на особистісному рівні у вирішенні будь-яких проблем їх життєдіяльності, починаючи від отримання належної за законом допомоги, сприяння у працевлаштуванні до надання психологічних, юридичних, соціально-побутових та інших послуг. Як правило, потреба в цих послугах виникає в періоди кризового стану, при виникненні будь-яких труднощів (у сім'ї, школі, на роботі, з найближчим оточенням), з появою різних психологічних проблем тощо.

Однією з найефективніших форм роботи із неповними сім'ями є клубна форма.

Клуб – це своєрідний творчий простір, що поєднує зацікавлених людей, які пов'язані загальними проблемами та будь-якою діяльністю. В

рамках клубу можна організувати «службу знайомств» для одиноких батьків, і просто спонукати їх на взаємне згуртування для надання один одному взаємної підтримки. Діти приходять сюди самостверджуватись, тут формується їхня повага до самих себе на основі поваги оточуючих; тут вони набувають соціальних знань і вмінь, «відтають» душею, забувають про особисті трагедії. Дорослі (одинокі батьки, опікуни, дідусі та бабусі) можуть знайти поради з питань виховання, отримати консультації фахівців центру, фахівців, запрошених з інших організацій, які займаються проблемами сім'ї.

Висновки до першого розділу

Здійснивши теоретичний аналіз поняття «сім'я», «неповна сім'я», а також, теоретично проаналізувавши форми і методи соціальної роботи з неповними сім'ями ми встановили, що сім'я - є соціальною групою, що складається з людей, які перебувають у шлюбі, їхніх дітей (власних або прийомних) та інших осіб, пов'язаних з ними родинними зв'язками, кровних родичів, які здійснюють свою життєдіяльність на основі загального економічного інтересу. Побутового, морально-психологічного, а також соціально-економічного устрою, виховання дітей, взаємної поваги.

Приблизно до середини 20 століття «сім'я» розглядалась, як насамперед моногамна частина суспільства. у сучасному світі інститут сім'ї має нестабільне положення, адже наразі відбувається процес диференціації сім'ї та суспільства в цілому.

Типи сімей можна розділити за наступними характеристиками:

1. *За сімейним стажем.*

Сімейний стаж визначається кількістю років знаходження у шлюбі.

2. *За кількістю дітей.*

В залежності від того, скільки неповнолітніх членів родини проживає з батьками

3. *За складом.*

Повна, неповна сім'я з малолітньою дитиною в якій другий з батьків або частково приймає участь у вихованні, або ж не приймає взагалі, материнська – одна з різновидів неповної сім'ї, де дітей виховують матері-одиначки, змішана або повторна – сім'я, в якій мати або батько, що має дітей бере другий шлюб.

4. *За якістю життя.*

Як правило, виділяють групи за класовою ознакою: безорбітні, біженці, сім'ї, в яких є діти з інвалідністю.

5. *За типом сімейного життя.*

До основних стилів сімейних взаємовідносин належать:

Патріархат, матріархат, потування, авторитарний диктат, демократичний або егалітарний.

6. *За видом відносин в подружжі.*

До основних засобів комунікації в родині відносять:

- співпраця - взаєморозуміння, згода
- паритет - союз на основі вигоди і рівності
- змагання - мета добитися кращого для сім'ї завдяки дружньому змаганням

змаганням

- конкуренція - прагнуть досягти виключно своїх цілей

8. *За типом гармонії*

- Гармонічні – є можливості росту для усіх членів сім'ї
- Дисгармонійні – немає можливостей реалізації.

9. *Альтернативні форми шлюбу*

- Груповий шлюб

- Полігамний
- Екзогамний та ендогамний або патрилокальний.

Функції сім'ї є різноманітними. Вони пов'язані з потребами суспільства та людини. Їх можна розділити на дві групи: функції, як соціального інституту суспільства та як малої соціальної групи.

Функції сім'ї можна поділити на дві групи:

Тільки успішно виконуючи функції на рівні малої групи, сім'я може забезпечити успішну реалізацію своїх функцій, як соціального інституту.

В залежності від типу, сім'я виконує наступні функції:

1. *Репродуктивна*
2. *Виховна.*
3. *Господарчо-економічна функція.*
4. *Функція спілкування*

В останні два десятиліття в галузі сімейних відносин спостерігаються негативні тенденції, які стають причинами появи неповних сімей.

Неповна сім'я - це сім'я, що складається з матері або батька і дитини.

Зміни торкаються усіх сторін суспільного життя, в тому числі і шлюбно-сімейних відносин. Змінюється роль сім'ї у суспільстві, сім'я починає розглядатися як сукупність функціонування соціально-економічного, виховного, духовного та інших факторів, що впливають на життєдіяльність людини. Сім'я є тим соціальним угрупованням, яке людина легше за все ідентифікує із собою і взагалі зі своїм існуванням.

Поняття «неповної сім'ї» у сучасному соціумі перестало бути осуджуваним чи незвичним явищем, але все одно у сьогоднішній однією з характерних рис еволюції структури родин в Україні можна назвати високу частину сімей, що мають одного із батьків.

Наразі існують центри допомоги сім'ям, центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, і взагалі, є достатньо великий досвід роботи із неповними сім'ями. Завдяки їм неповні сім'ї можуть отримувати допомогу та соціальну підтримку у різних видах та формах, в тому числі побутову, матеріальну, юридичну, психологічну, соціально-педагогічно, психологічно-педагогічну. Також існують форми надання підтримки такі як патронаж, залучення дітей та батьків з неповних сімей у спеціальні групи, клуби.

Суть цієї діяльності полягає у наданні допомоги батькам-одинакам та їхнім дітям, вирішення будь-яких проблем їх життєдіяльності.

В залежності від характеру сімейних проблем, їх складності, регресивності або навпаки прогресуючого стану проблем використовуються різні методи та форми соціальної роботи. Це може бути індивідуальна, групова робота, сімейне консультування або сімейна терапія, соціальний патронаж, окрема робота з батьками або дитиною, або робота і з батьком і з дитиною.

Якщо неповна сім'я потрапляє до соціальної служби через проблеми, які пов'язані із девіантним станом дитини (погана поведінка в школі, підозри на вживання наркотичних речовин, потрапляння до дитячої кімнати поліції, агресивна поведінка у соціумі), спектр соціальної роботи спрямовується перш за все на соціальну роботу із сім'єю у контексті надання допомоги дитині. Для цього спеціалісти соціальної служби мають провести обстеження неповної сім'ї і за результатами розробити індивідуальну програму соціальної реабілітації неповнолітнього.

Виходячи з вищеприведених причин можна зробити висновок, що інститут сім'ї знаходиться у кризовому становищі і самотійно, без допомоги держави та інших соціальних інститутів, сім'ї буде складно вийти на новий рівень.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З НЕПОВНОЮ СІМ'ЄЮ

2.1. Організація та проведення дослідження

Для вирішення поставлених дослідницьких завдань в емпіричному дослідженні було розроблено методикку роботи із неповними сім'ями. У якості об'єкту дослідження була обрана категорію неповної сім'ї, а саме одинокі матері, що відвідують Центр у справах сім'ї та жінок «Родинний дім» Голосіївського району. Завдяки цьому ми мали змогу отримати також і теоретичне підґрунтя для роботи. В Україні, за статистичними даними значно більше, ніж батьків-одинаків.

За даними аналітики Державної служби статистики, у кожному п'ятому домогосподарстві України є діти, які не мають одного чи обох батьків. 92,2% одиноких батьків складають одинокі матері.

Спостерігається, що зміна соціальних відносин у суспільстві дає поштовх для появи нових форм сімейних відносин.

Трансформація соціальних відносин у суспільстві породжує нові форми сімейних відносин. Зростає кількість позашлюбних народжень у спільній частці народжень, збільшується кількість розлучень, не компенсованих наступними одруженнями, з високих показників смертності серед чоловіків активного дітородного, працездатного віку. Спостерігається пріоритет цивільних (нереєстрованих) шлюбів перед офіційними, що призводить до формування нових сімейних структур.

Жінки-матері набуваючи статусу “одиначок” або неповної сім'ї, успішно проявляють себе в різних сферах життєдіяльності, зростає їхній

освітній, культурний рівень, значно розширюється коло професійних та соціальних обов'язків, що істотно впливає на їхні материнські функції.

Материнство в неповній сім'ї пов'язане з низкою життєвих труднощів, подолання яких великою мірою залежить соціальних умов, особистісних і духовно-моральних якостей самотніх матерів.

Ситуація самотнього материнства засуджується і громадською думкою, оскільки жінку за традицією прийнято звинувачувати за всі біди, що трапилися в сім'ї. Дедалі наочнішим стає протиріччя між зростаючими соціальними і особистісними проблемами самотніх матерів та змістом діяльності соціальних служб, покликаних надавати їм допомогу та здійснювати соціальний захист.

Контингент одиноких матерів - це особливий шар населення, найбільш схильний до психологічних стресів і тому найбільше потребує психологічної підтримки.

Вивчення соціальних та особистісних можливостей одиноких матерів у нормалізації їх життєдіяльності в умовах адресної соціальної допомоги набуває в даний час все більшої актуальності.

Як впливає з постанови пленуму, визначення поняття «самотня мати» міститься у постанові Пленуму ЗС України від 6 листопада 1992 року № 9 "Про практику розгляду судами трудових спорів". Відповідно до пункту 9 цієї постанови самотньою вважається жінка, яка не перебуває у шлюбі та у свідоцтві про народження її дитини немає запису про батька дитини або запису про батька дитини не зроблено в установленому порядку за вказівкою матері.

За цим визначенням для того, щоб матір набула статусу «мати-одиначка», потрібна наявність двох ознак: вона виховує дитину без батька,

а також самостійно забезпечує її всім необхідним. Батько чи інші особи, які мають право на утримання дитини, не позбавляють мати статусу самотнього.

В даному випадку, до категорії матері-одиначки відносяться: жінка, яка не перебувала у шлюбі і має свідоцтво про народження дитини, в якому немає запису про батька дитини, або запис не зроблений в установленому порядку за вказівкою жінки; вдова; жінка, яка виховує дитину без батька (у тому числі і жінка, що розводиться, що виховує дитину без батька).

З початку 2000-х кількість матерів-одиночок у країні зросла у 22 рази, кажуть у Міністерстві соціальної політики. 2003 року було 27 тис. зареєстрованих одиноких матерів. До кінця 2011-го їх стало 576 тис., а на початок 2016-го — понад 600 тис.

Для організації дослідження соціальної роботи з неповною сім'єю я обрала декілька форм роботи, які могла виконати самостійно, а також ті, завдяки яким могла отримати результати через спостереження.

В плані роботи над дослідженням ми ставили для себе основним завданням завдяки емпіричним методам виявити найбільш ефективні форми і методи роботи: спостереження, а саме відвідування групових та індивідуальних стаціонарних зустрічей із неповними сім'ями, відвідання арт-терапевтичних груп та бесід. Завдяки тестуванню, анкетуванню та інтерв'ю вдалось зібрати дані для аналізу та визначення найефективніших форм і методів роботи.

З метою вивчення соціального стану неповних сімей, соціально-психологічного самопочуття одиноких матерів та їх основних соціально-економічних, побутових, соціально-педагогічних та психологічних проблем, а також для можливості підібрати форми і методи роботи із досліджуваною групою у рамках цієї роботи першочерговим завданням було заплановано проведення соціологічного опитування серед одиноких матерів. (дод.). В

результаті опитування і для більш ефективного процесу, нами було запропоновано програму психологічного супроводу матерів-одиначок, яка базується на наступних підходах:

1. Індивідуальний підхід за В.Сухомолінським, Н.К. Крупській, А.Н. Леонт'євим, Д.Б. Ельконіним, що надав змогу забезпечити можливість для врахування індивідуальних та специфічних умов, які можуть впливати на розвиток материнської неповної сім'ї та забезпечення цих умов для реалізації відносин з дітьми.

2. Диференційований підхід, який базується на роботах І.С Кона, Н.Г. Алексєєва, А.В, Мудрика, Е.В. Бондарєвської спрямований на індивідуальні ознаки матерів-одиначок для забезпечення найбільш оптимальної організації психологічного супроводу.

3. Рефлексивний підхід за І.Ладенко, Г.Щєдровицьким, І.Семеновій, Н.Г. Алексєєвим, В.Лефєр дозволив запропонувати співвідношення існуючих знань та умінь з досвідом отриманим у ході взаємодії із психологом. Як додаток в основі рефлексивного підходу також лежать уявлення про можливість закріплення сім'ї шляхами виховання батьків за Є.Мухаматуліной, К. Роджерсом, Є.Захаровій, уявлення про цілковитий соціально-психологічний супровід за Т.Чирковою, Т.Демидовою, М.Битяновою.

Також, запропоновані були основні принципи соціально-психологічного тренінгу, психологічні вправи, що використовуються у тренінгових програмах.

Материнська сім'я за моделлю містить три компоненти: когнітивний (уява про сім'ю, патерни та установки щодо материнства, цінностей, позицій, відносин), емоційний та поведінковий.

У запропонованій програмі міститься комплекс діагностичних, інформаційний, розвиваючих, консультаційних форм і методів, які спрямовані на три компоненти материнської неповної сім'ї та створення належних психологічних умов для рішення критичних ситуацій та профілактики їх виникнення в неповних сім'ях.

Усього в дослідженні взяли участь 15 жінок, які виховують своїх дітей без участі їхніх батьків. З них 10 (66,67%) - розлучені або мають позашлюбних дітей, 5(33,33%) - вдови. Як показали результати проведеного опитування, більшості одиноких жінок, які виховують дітей, чоловіки, які є біологічними батьками їхніх дітей, матеріально ніяк не допомагають, навіть не платять аліменти, не кажучи вже про інші види матеріальної підтримки.

Програма психологічної підтримки неповного материнства складається з кількох етапів.

1. Етап діагностики.

На цьому етапі проводиться діагностика ознак материнства, таких як свідоме ставлення до материнства в цілому, до себе як до батька, до дитини, материнських ролей, установок, цінностей, стилю виховання, відповідальності, материнських почуттів.

На цьому етапі були використані тести, опитувальники та анкетування для отримання даних для діагностики.

Для цього етапу були підготовлені роздаткові матеріали для досліджуваної групи та проведений інструктаж щодо проходження тестів.

За результатами проведення діагностики було виявлено, що 75% відсотків матерів-одиначок свідомо ставляться до материнства та розуміють, що вони, знаходячись у статусі неповної сім'ї проявляють себе у ролі обох батьків та мають впливати на дитину з материнського та батьківського аспекту виховання. Вони розуміють, що мають комбінувати стилі виховання

та усвідомлюють, що несуть повну відповідальність за виховання та благополуччя своїх дітей. У 25% відсотків діагностованих респондентів були виявлені недостатньо сформовані цінності та уявлення про самотнє материнство внаслідок несподіваної втрати чоловіка та батька своїх дітей, ці жінки важко змінюють сталі установки та через нестабільний психологічний стан та стрес не здатні в повному обсязі брати відповідальність за виховання та благополуччя неповної сім'ї та потребують у невідкладній соціальній та психологічній допомозі.

2. Інформаційний етап.

Складається з лекцій, на яких матері отримують базову інформацію про вплив сім'ї на розвиток особистості дитини; про психологічні особливості дітей різного віку, їхні труднощі та проблеми; усвідомлюють свою відповідальність за виховання, неефективні способи взаємодії з дитиною, дізнаються про типові помилки виховання, у тому числі пов'язані з відсутністю в сім'ї батька та чоловіка.

Цей етап дуже важливий, незважаючи на те, що він односторонній, репродуктивний і змушує учасників до пасивного ставлення, але він є першорядним для отримання знань у кожній галузі.

Лекції передували психологічному тренінгу та забезпечили максимально ефективно входження його учасників у подальшу роботу, усвідомлення важливості проблеми та необхідності роботи над нею.

За результатами інформаційного етапу було виявлено, що досліджувані зацікавлені у отриманні нової, або повторенні вже відомої інформації. Не дивлячись на односторонність етапу, під час його проведення нам вдалось створити формат «питання-відповіді», у якому активно приймали участь 54% матерів-одиначок, 46% жінок утримались від дискусії,

але завдяки спостереженню – ця група не ставили питань, але знаходились у фазі активного слухання.

3. Етап підготовки.

Участь у тренінгу веде до формування навичок гармонійної міжособистісної співпраці, наприклад вміння висловлювати почуття, вирішувати конфліктні ситуації, навичок активного слухання, необхідних для побудови ефективної освітньої системи, особливо в ситуації самотнього материнства, яке, як уже згадувалося, несе з собою чимало проблем як для матері, так і для дитини.

Під час занять батьки усвідомлюють дитячі переживання, пов'язані з власним дитинством, які часто несвідомо переносяться в систему стосунків з власною дитиною і не завжди позитивно впливають на процес виховання, звужуючи коло уявлень про материнство та шляхи його прояву. Тренінг дозволяє розширити уявлення про себе як про особистість, внутрішні здібності, можливості як про невичерпне джерело вирішення життєвих проблем, що виникають.

Крім того, під час занять жінка нейтралізує своє негативне ставлення до батька дитини, що впливає не тільки на її емоційний стан, а й на особливості поведінки матері щодо дитини, наприклад, сприймається як тягар або проекція негативної риси дитини. інший батько. Програма навчання розрахована на 25,5 годин, розділена на 11 уроків, які проводяться двічі на тиждень. Перерва між зустрічами дозволяє мамам поміркувати над набутими знаннями та вміннями та можливістю їх застосування на практиці в житті.

Навчання охоплює 3 блоки, кожен з яких орієнтований на роботу з одним із елементів структури неповного материнства.

Блок перший - діяльність, спрямована на формування когнітивної складової, спрямована на підвищення рівня усвідомлення материнських установок і позицій, розширення і систематизацію уявлення про себе як батька.

Другий блок складається із діяльності, спрямованої на формування емоційної складової, основним завданням якої є розвиток основних компонентів материнської любові, необхідних для повноцінного розвитку дитини.

Третій блок - заходи, спрямовані на формування поведінкового компонента, які сприяють розширенню поведінкового репертуару матері в ситуації самотнього материнства. Крім цих блоків розроблено вступний урок-знайомство та підсумковий урок.

Кожен урок має свою специфічну структуру, яка включає такі розділи:

1. Ритуал привітання, який створює атмосферу взаємної довіри, доброзичливості та розуміння в групі.

2. Розминка загалом готує учасників групи до спільної діяльності, знімає емоційне напруження, тривожність, покращує настрій. Його можна проводити на початку заняття або в основній частині тренування між окремими вправами для регулювання емоційного стану його учасників.

3. Основним змістом тренінгу є поєднання різноманітних психологічних прийомів, вправ та прийомів, спрямованих на досягнення цілей і завдань.

4. Рефлексія – обмін думками, почуттями під час уроків.

5. Ритуал прощання завершує урок створенням сприятливої психологічної атмосфери в групі. Кожне заняття наповнене досить великою кількістю групових вправ, оскільки це більше впливає на задоволеність роботою, а отже, і на досягнення цілей. Реалізація програми передбачає

використання різноманітних методів і прийомів, серед яких: інформування, постановка запитань, рольові ігри, вправи – обговорення, мозковий штурм, аналіз ситуації, домашні завдання, елементи арт-терапії, психогімнастичні вправи, вправи - розминка для груп послідовності, активізація учасників, вправи в кінці занять.

Етап проведення тренінгів можна назвати найбільш ефективним методом роботи соціального працівника із неповними сім'ями, адже він є довготривалим, груповим та містить в собі велику кількість форм, що дозволяють комплексно надати допомогу матерям-одиначкам. Завдяки тренінговій роботі у досліджуваній групі нам вдалось досягти основних цілей, що були поставлені перед початком проведення даного етапу, а саме допомогти матерям-одиначкам знайти шляхи вирішення життєвих проблем, знизити рівень стресу, спробувати знайти гармонію у виконанні ролей батька та матері у вихованні дитини, сформувані уявлення про свідоме материнство у ролі матері-одиначки.

Етап консультації.

Це індивідуальна консультативна робота з кожним учасником програми психологічної підтримки, спрямована насамперед на вирішення двох завдань:

1) вирішення складних ситуацій, що виникають під час виховання кожної матері;

2) розробка рекомендацій щодо зміни форм стосунків між матерями та дітьми та умов виховання залежно від того, чи належить жінка до того чи іншого типу матерів-одиначок, з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дитини.

Консультації проводяться постійно під час реалізації програми. Жінки можуть ознайомитися з результатами діагностики, обговорити цікавлять їх

питання, отримати соціально-психологічні рекомендації на обговорювані теми. Програма психологічного супроводу неповного материнства орієнтована на матерів, які виховують дітей шкільного віку, оскільки ранній розвиток навичок ефективної співпраці допоможе налагодити гармонійні партнерські стосунки та співпрацю в найскладніші періоди розвитку дитини, наприклад, підлітковий, особливо в підлітковому віці відсутність батька у дитини.

Форма програми психологічного супроводу стала спробою запропонувати одразу декілька форм та методів роботи із материнською неповною сім'єю, адже зміст програми у симбіозі доводить, що ефективною є комплексна робота, яка допомагає соціальному працівнику проаналізувати проблему неповної сім'ї за усіма аспектами. Комплексне застосування таких форм і методів, як опитування, анкетування, лекції, тренінги, індивідуальні консультації та бесіди дають змогу поступово на поглиблено надати допомогу неповним сім'ям. Під час програми більша половина досліджуваної групи самостійно визнали, що допомога їм необхідна. Отримані дані можуть слугувати рекомендаціями соціальним працівникам для введення комплексної роботи, як форми.

2.2. Методики дослідження

Для проведення дослідження були обрані та запропоновані наступні методики, які можуть допомогти ефективно побудувати роботу з респондентами.

- Лекції. Запропоновані теми для інформаційного етапу: «Вплив сім'ї та виховання на формування особистості дитини», «Вікові кризи дитини в розвитку, їх труднощі та шляхи подолання», «Помилки наших батьків

живуть у нас», «Материнські установки та установки у вихованні», «Що таке батьківська відповідальність і як її розвивати? », « Види сімейного виховання. Можливі порушення виховного процесу», «Материнські почуття та способи їх вираження».

- Анкетування. Цей спосіб ефективний для отримання необхідних знань про виховальну функцію сім'ї, її мікроклімат, взаєморозуміння між батьками та дітьми, про організацію дозвілля.

- Тестування. Метод діагностики, за допомогою якого можна отримати необхідні дані про сім'ю. Ефективність тестування у їх практичному значенні полягає в тому, що вони прості за виконанням, використовувались під час зустрічей із матерями-одиначками, а процедура тесту та обробка результатів не займала багато часу.

- Бесіда - метод, завдяки якому вдалось ефективно дослідити сім'ю, адже отримання інформації базується на вербальному дослідженні респондента, прямій взаємодії, що зумовлює великі можливості цього методу. Особистий контакт допоміг глибше дізнатися та зрозуміти мотиви респонденту та його позицію. Для того, щоб розпочати роботу за цим методом було запропоновано на початку заповнити «Картку сім'ї», на базі якої складався індивідуальний план майбутньої роботи, визначався рівень соціально-психологічної культури, індивідуальні особливості, уклад сім'ї, помічені недоліки у сімейному вихованні. Бесіда може проводитись тільки після того, як між спеціалістом та батьками встановлено поважне відношення. До кожної бесіди необхідна ретельна підготовка, складений план розмови, спеціаліст має бути стриманим, тактичним та екологічним у спілкуванні. Під час бесіди спеціалісту необхідно слідкувати, щоб відповіді респондентів були вільні від впливу особистих відносин, які закріпились між опонентами та не залежали від засобу запитання. Треба відмітити, що дана

форма роботи є більш ефективною на довготривалому фоні. Перший етап бесіди має дати поштовх матері-одиначки до вільного та відкритого спілкування щодо проблем, клієнт повинен зрозуміти, що може вільно з'ясувати цікавлячи його питання, спеціаліст має з'ясувати складнощі та запропонувати методи розрішення проблем. Другий етап бесіди - це повідомлення результатів психологічного обстеження. Третій етап спрямований на запропонування спеціальної та індивідуальної програми роботи та планування наступних зустрічей.

Метод консультування ефективний, коли перед спеціалістом поставлені наступні задачі:

1. Встановлення контакту та взаємовідносин.
2. Психосоціальна діагностика проблем та ситуацій.
3. Створення плану діяльності для досягнення цілей.
4. Здійснення плану діяльності та постійна корекція взаємовідносин в процесі спілкування.
5. Завершення процесу надання соціально-психологічної допомоги та контроль ефективності.

При застосуванні цього методу ведення документації надає можливість досліджувати ситуації з різних точок зору. Цей метод потребує кваліфікованої психологічної підготовки та володіння психологічними методиками.

Найважливішим у практиці консультування є індивідуальна емпатія, спостереження спеціаліста, його оцінка особистості та соціального середовища.

- Тренінги, як спеціальне навчання матерів-одиначок. Ціль тренінгів - підвищення сензитивності до почуттів та переживань дитини на основі розуміння таємного значення їх поведінки. Для тренінгів характерно

те, що учасники вчаться самостійно ставити діагноз своїм труднощам та можливостям, вони вчаться знаходити шляхи вирішення своїх проблем за допомогою самодіагностики. Спілкування на тренінгах базується за принципом “Тут і зараз”.

- Соціальна діагностика сім’ї застосовується для складення “Картки сім’ї” та допомагає окреслити основні рамки неповної сім’ї.

I. За структурою:

- Одномісні сім’ї з дітьми
- Мати одиначка
- Батьки розлучені
- Самотній батько
- Опікун

II. Для матеріального забезпечення сім’ї:

- з дуже високим матеріальним достатку;
- з високим матеріальним достатку;
- з середнім матеріальним достатку;
- з низьким матеріальним достатку;
- нужденний (за межею бідності)

III. Виховні можливості сім’ї:

- сильне виховання;
- виховання нестабільне;
- погане виховання з втратою контакту з дітьми та контролю над ними;
- погане виховання з постійно суперечливою атмосферою;
- з агресивною атмосферою;
- маргінальний; (при алкоголізмі, сексуальній деморалізації, наркоманії);

- суперечить закону;
- злочинний;
- психічно обтяжений.

IV. Згідно з рахунком:

- гармонійний;
- компроміс;
- нестабільний;
- уявний;
- суперечливий;
- різко суперечливі;
- споживач.

V. За сімейною орієнтацією:

- для занять;
- Спілкування;
- самозадоволення (егоїст).

Запитання та тести.

Завдання: Отримання необхідного матеріалу з виховної функції сім'ї.

Встановлення характеру взаємин батьків і дітей. Виявлення прихованих конфліктів, шляхів вирішення нормалізації ситуації.

«Визначення стосунків батьків і дітей».

«Тест спостереження, аналізу та оцінки батьками виховання дітей у сім'ї».

«Ваші діти і алкоголь».

«Тест батьківського ставлення».

«Тест на комунікативні навички».

«Принципи взаємин дорослих і дітей».

«Критерії сімейних негараздів».

Бесіда

Мета: Вивчити недоліки сімейного виховання, визначити рівень психолого-педагогічної культури сім'ї. Досягнення глибшого, всебічного розуміння сімейних проблем.

«Що таке батьківство»

«Народження особистості»

«Вчись розуміти своїх дітей»

«П'ять тактик сімейного виховання (диктат; турбота; конфронтація; мирне співіснування; Співпраця)

«Виховні методи»

«Любов чи турбота»

«Дитина повинна бачити вас щасливими»

«Дисципліна дитини, яку виховують розлучені батьки»

«Якщо дитина почала красти»

«Дитина і стрес»

Консультування

Мета: Встановлення контакту та стосунків. Запевнити батьків, що фахівець широ цікавиться його проблемами і готовий йому допомогти. Поліпшення стосунків між батьками і дітьми.

Схема консультаційного процесу

I етап - створення атмосфери, що забезпечує успіх консультування.

II фаза – створення своєрідного «катарсису», людина вперше за довгий час «висловлюється» про болючі проблеми.

III фаза – «розрада». Необхідно досконально розібратися в ситуації, побачити щось позитивне, що дійсно є, але що людина не помітила, і перефокусувати свою увагу на цих аспектах.

IV етап - діагностика. Визначте причину конфлікту. Батькам діагноз не ставиться.

V етап - освіта. Допоможіть батькові самому діагностувати ситуацію, в якій він опинився.

VI фаза – інформування батьків про доступні варіанти поведінки та вибір одного з них. Усі рішення він повинен приймати сам. Тільки тоді він відчує відповідальність за свої вчинки і не відмовиться від рішення при першій же труднощі.

VII етап – закріплення мотивації до виконання рішення.

Приклади тем:

«Спілкування дитини з однолітками»

«Спеціальний догляд»

«Як боротися з дитячою лінню»

«Сором'язливість і шляхи її подолання»

«Догляд за лідером»

«Як вирішувати конфлікти з дитиною»

«Відхилення поведінки дитини»

Вибір друзів

«Підліток – це вже не дитина, а самостійна людина».

«Труднощі дозрівання»

«Як відповісти на брехню?»

«Як захистити дитину від поганого впливу однолітків?»

«До чого прагне кожен підліток?»

«Як я можу стати ідеальним батьком для підлітка?»

«Статеве виховання підлітка в неповній сім'ї.

Психологічний тренінг:

Мета: навчити батьків діагностувати свої труднощі та можливості, знаходити шляхи вирішення своїх проблем та проводити самодіагностику.

«Чи вміємо ми спілкуватися»

«Шість кроків один до одного»

Лекція

Мета: Удосконалити психолого-педагогічні знання батьків. Активне залучення батьків до навчально-виховного процесу. Надання цікавої для них інформації та грамотне використання її у вихованні своїх дітей.

1. «Як зрозуміти душевний стан дитини»
2. «Виховування дитини одним із батьків»
3. «Що псує любов дитини»
4. «Вчись спілкуватися з дітьми»
5. «Ви є основним захисником вашої дитини».
6. «Психічні захворювання, пов'язані з навчанням в неповна сім'я "
7. «Агресія дітей»
8. «Покарання і винагорода»
9. «Заборони та покарання»
10. «Треба правильно хвалити свою дитину»

Як додаткові методики дослідження були запропоновані для роботи наступні форми:

Діагностику структури сім'ї, а саме тест-опитувальник «Шкала сімейної адаптації та згуртованості» (FACES-3); Тест "Сімейна соціограма"; системні сімейні розстановки, метод «Сімейна дошка», «Лялькові розстановки».

Вивчення сімейної історії: Генограма. Багато стереотипів поведінки та закономірності взаємодії відтворюються в поколіннях. За допомогою генограми можна дізнатися про сімейну історію і правильно її записати.

Всім було б корисно скласти генограму своєї сім'ї та дізнатися: характер міжпоколінної спадщини, характер емоційних зв'язків, стосунків у сім'ї; оцінити коаліції, альянси, трикутники; характерні проблеми та способи їх вирішення в сім'ї: зв'язок між померлими та живими та багато іншого.

Діагностика сімейних/подружніх відносин: тест-опитувальник задоволеності шлюбом (дослідження емоційних відносин); тест подружніх стосунків; тест-опитувальник ПЕА (розуміння, емоційне тяжіння, авторитетність); Вісбаденський опитувальник вивчення внутрішньосімейних відносин (WIPPF); Тест-опитувальник «Рольові очікування та домагання у шлюбі» (РОП).

Діагностика сімейних взаємин у ситуації кризи (Сімейна криза: її зміст, функція, способи подолання): тест-опитувальник «Аналіз сімейної тривоги» (АСТ); тест «Характер взаємодії подружжя у конфліктних ситуаціях».

Діагностика дитячо-батьківських відносин: тест-опитувальник «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ); тест-опитувач Батьківського Відносини А.Я. Варга, В.В. Столін;

Оцінка функціонального ресурсу сімейної системи: тест функціонального ресурсу сім'ї В.В. Лавров, Н.М. Лаврова;
Проективні малювальні методики: «Малюнок Сім'ї», соціометричний метод «Сімейний простір».

Для того, щоб мати змогу застосувати всі ці методики дослідження та виявити найбільш ефективні, я спробувала об'єднати їх в один комплексний захід, який і став моїм емпіричним дослідженням.

2.3. Аналіз результатів дослідження

Результати соціологічного опитування надали змогу отримати результати для подальшого формування роботи. В цілому результати проведеного діагностування матерів-одиначок показали, що неповні сім'ї потребують підтримки з боку держави. Але, виходячи з результатів анкетування підтримка не може бути тільки у вигляді матеріальної виплати сім'ям із низьким матеріальним рівнем.

Необхідний комплекс заходів індивідуальної соціальної підтримки, який має вирішувати або допомагати у вирішенні наступних питань:

1. Підвищення захищеності матерів-одиначок на сучасному ринку праці. Подібне питання може вирішуватись шляхом навчання у сферах із адекватною конкуренцією та вільним графіком.

2. Розробка адекватних правових нормативів та механізмів, що можуть врегулювати обов'язки по відношенню до дітей з неповних сімей.

3. Надання співпраці з боку держави для підвищення соціальної активності та самоорганізації одиноких матерів, наприклад організація індивідуальних та групових зустрічей, клубів, груп для самопомоги та професійної психологічної підтримки одиноких матерів.

4. Під час проведення емпіричного дослідження була доведена ефективність даних форм роботи, матері мали змогу спілкуватися із жінками зі своєї групи та спеціалістами, під час спілкування отримували психологічне та соціальне розвантаження.

Соціальна робота з неповними сім'ями повинна полягати у психологічній і педагогічній допомозі, адже часто проблемою стає те, про що батьки і не здогадуються. Діяльність соціальних працівників щодо надання допомоги неповній сім'ї та реалізація такого напряму роботи, як соціальна

підтримка неповної сім'ї, спирається на розроблену програму, в якій викладено основний зміст, форми і методи роботи.

5. Організація:

- організація служб домашньої підтримки одиноких матерів (розширення спектру наданих неповним сім'ям соціально-побутових послуг, використання соціально-педагогічних систем, організація у центрах соціального обслуговування роботи груп погодинного перебування для дітей тощо) тощо. [21].

Оцінку результатів програми провели за допомогою Т-критерію Вілкоксону [2], де були використані порівняння показників трьох компонентів неповного материнства, що проводились до та після проведення програми.

В експерименті взяли участь 15 матерів-одиначок, які виховують дітей віком від 6 до 18 років. За трьома компонентами неповного материнства за всіма трьома відбулися підвищення середнього рівня значень, які представлені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Рівень достовірності різниці показників, що характеризують структуру неповного материнства до і після проходження програми психологічного супроводу

Компонент структури материнства	До проведення програми	Після проведення програми	T – критерій Вілкоксона
Когнітивний компонент	186	232,45	1

Емоційний компонент	232	243,73	72
Поведінковий компонент	62	63,75	1

Як показали дослідження, середній рівень показників підвищився у когнітивному компоненті неповного материнства. Це може бути пов'язано з розширенням уявлень учасниць тренінгу про відносини жінки до материнства, зокрема, про роль матері в сучасному суспільстві, загалом, і про себе як про матір, зокрема, а також за рахунок збільшення ступеня усвідомленості материнських установок, цінностей, стосунків до материнства), очікувань, цінностей, стосунків до материнського виховання.

В емоційно-психологічному компоненті неповного материнства підвищення середнього рівня сталося. Збільшення то, можливо обумовлено зростанням емоційного ставлення матерів себе як до батька, до дитини, засновані на безумовному прийнятті, а чи не обумовленого лише його достоїнствами. Було переглянуто емоції – гнів, страх, печаль, вину, любов до батька дитини, адже, як ми знаємо, негативне ставлення жінки до батька дитини впливає на її самооцінку та ставлення до дитини. Зі збільшенням рівня розуміння материнського почуття та способів його вираження, а також з розширенням уявлень про материнську любов, способи її вираження — вираження, контролю, регулювання, середній рівень показників за цим критерієм піднявся.

З психологічної точки зору, робота з особистісними, суб'єктивно-психологічними переживаннями матері по відношенню до дитини була пов'язана зі зміною рівня значень даного компонента на позитивну позицію.

Крім того, у процесі тренінгу матері змогли отримати новий досвід емоційних переживань як позитивного (радісного), так і негативного характеру.

Середній рівень показників у поведінковому компоненті неповного материнства підвищився. Зростання відбулося за рахунок збільшення рівня усвідомленості відповідальності та вибору стилю виховання, зниження рівня стереотипізації та стійкості материнської позиції. За підсумками тренінгу учасники отримали можливість розширити свій досвід, обмінятися досвідом та взаємодіяти один з одним.

Числові результати свідчать про зміну ступеня вираженість компонента повного жіночого дітородного віку порівняно зі стандартним рівнем на 77% відповідно до поставлених цілей та завдань. Це свідчить про дуже високий рівень ефективної роботи створеної програмою "Щасливе материнство", яка дозволяє використовувати її в роботі з самотніми матерями, які виховують дітей від 6 до 18 років.

Висновки до другого розділу

Для організації дослідження соціальної роботи з неповною сім'єю мною було обрано декілька форм роботи, які могла виконати самотійно, а також ті, завдяки яким були отримані результати через спостереження.

В роботі над дослідженням ми мали змогу виконати основне завдання завдяки таким емпіричним методам, як: спостереження, а саме відвідування групових та індивідуальних стаціонарних зустрічей із неповними сім'ями, відвідання арт-терапевтичних груп та бесід, тренінгів.

Завдяки тестуванню, анкетуванню та інтерв'ю нам вдалось зібрати дані для аналізу та визначення найефективніших форм і методів роботи.

В результаті опитування і для більш ефективного процесу було запропоновано програму психологічного супроводу матерів-одиначок, яка базується на наступних підходах: індивідуальний підхід за (В.Сухомолінський, Н.К. Крупська, А.Н. Леонт'єв, Д.Б. Ельконін), диференційований підхід (І.С Кон, Н.Г. Алексєєв, А.В, Мудрик, Е.В, Бондаревська), рефлексивний підхід (І.Ладенко, Г.Щедровицький, І.Семенова, Н.Г. Алексєєва, В.Лефер).

Також, були запропоновані основні принципи соціально-психологічного тренінгу, психологічні вправи, що використовуються у тренінгових програмах.

Для застосування всіх вищезазначених методик дослідження та виявлення найбільш ефективних, форми і методи були об'єднані в один комплексний захід, який і став емпіричним дослідженням.

Результати соціологічного опитування надали змогу отримати результати для подальшого формування роботи.

В цілому результати проведеного діагностування матерів-одиначок показали, що неповні сім'ї потребують підтримки з боку держави. Але, виходячи з результатів анкетування підтримка не може бути тільки у вигляді матеріальної виплати сим'ям із низьким матеріальним рівнем.

Як показали дослідження, середній рівень показників підвищився у когнітивному компоненті неповного материнства.

В емоційно-психологічному компоненті неповного материнства підвищення середнього рівня відбулося успішно. З психологічної точки зору, робота з особистісними, суб'єктивно-психологічними переживаннями матері по відношенню до дитини була пов'язана зі зміною рівня значень даного компонента на позитивну позицію. Середній рівень показників у поведінковому компоненті неповного материнства підвищився.

Числові результати свідчать про зміну ступеня вираженість компонента повного жіночого дітородного віку порівняно зі стандартним рівнем на 77% відповідно до поставлених цілей та завдань.

ВИСНОВКИ

Для досягнення поставлених завдань та цілей, а також перевірки висунутої гіпотези нами було проведено теоретичне та емпіричне дослідження, в результаті якого можна зробити наступні висновки:

1. Завдяки проведеному теоретичному аналізу літературних джерел щодо соціальної роботи з неповними сім'ями було виявлено, що проблема неповних сімей є актуальною та широко вивчається зарубіжними та вітчизняними науковцями. У сучасному світі інститут сім'ї має нестабільне положення, адже наразі відбувається процес диференціації сім'ї та суспільства в цілому. Зміни торкаються усіх сторін суспільного життя, в тому числі і шлюбно-сімейних відносин. Змінюється роль сім'ї у суспільстві, сім'я починає розглядатися не як виробничий осередок, а як сукупність функціонування соціально-економічного, виховного, духовного та інших факторів, що впливають на життєдіяльність людини.

Сім'я є тим соціальним угрупованням, яке людина легше за все ідентифікує із собою і взагалі зі своїм існуванням. Поняття «неповної сім'ї» у сучасному соціумі перестає бути осуджуваним чи незвичним явищем, але все одно у сьогоденні однією з характерних рис еволюції структури родин в Україні можна назвати високу частину сімей, що мають одного із батьків.

2. У сьогоденні феномен неповної сім'ї стає все більш поширеним, він стає проблемою та потребує пошуку інноваційних форм та методів роботи соціальних працівників з даною категорією населення.

3. Наразі існують центри допомоги сім'ям, центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, і взагалі, є достатньо великий досвід роботи із неповними сім'ями. Завдяки їм неповні сім'ї можуть отримувати допомогу та соціальну підтримку у різних видах та формах, в тому числі побутову,

матеріальну, юридичну, психологічну, соціально-педагогічно, психологічно-педагогічну.

4. Під час проведення теоретичного дослідження та аналізу вивченої літератури ми прийшли до висновку, що існуючі форми та методи роботи є різноманітними, але найбільш популярними та актуальними є такі форми, як патронаж, залучення дітей та батьків з неповних сімей у спеціальні групи, клуби.

Суть цієї діяльності полягає у наданні допомоги батькам-одинакам та їхнім дітям, вирішення будь-яких проблем їх життєдіяльності.

В залежності від характеру сімейних проблем, їх складності, регресивності або навпаки прогресуючого стану проблем використовуються різні методи та форми соціальної роботи. Це може бути індивідуальна або групова, сімейне консультування або сімейна терапія, соціальний патронаж, окрема робота з батьками або дитиною, або і з батьком і з дитиною.

Якщо неповна сім'я потрапляє до соціальної служби через проблеми, які пов'язані із девіантним станом дитини (погана поведінка в школі, підозри на вживання наркотичних речовин, потрапляння до дитячої кімнати поліції, агресивна поведінка у соціумі), спектр соціальної роботи спрямовується перш за все на соціальну роботу із сім'єю у контексті надання допомоги дитині. Для цього спеціалісти соціальної служби мають провести обстеження неповної сім'ї і за результатами розробити індивідуальну програму соціальної реабілітації неповнолітнього.

5. Завдяки отриманій теоретичній інформації, під час проведення емпіричного дослідження ми спробували запропонувати концепцію та методіку комплексної програми, що буде побудована на поступовій та поглибленій роботі із неповними сім'ями та буде містити наступні форми та

методи: опитування, тестування, спостереження, лекції, бесіди, тренінги, індивідуальні консультації, елементи арт-терапії.

Для проведення дослідження соціальної роботи з неповною сім'єю було обрано форму роботи, яка б можна було виконати самостійно, і використовувати результати, які були отримані через спостереження.

У роботі над дослідженням ми змогли досягти основної мети завдяки таким емпіричним методам дослідження, як спостереження, а саме відвідування групових та індивідуальних стаціонарних зустрічей з усіма сім'ями, відвідування арт-терапевтичної групи, бесіди, тренінги.

В результаті тестування, анкетування та інтерв'ю нам вдалося зібрати дані для дослідження та визначення найбільш ефективних форм та методів праці.

В результаті опитування та для більш ефективного проведення була запропонована програма психологічного супроводу матерів-одиначок, яка базується на наступних принципах: індивідуальний підхід (В.Сухов, Н.К. Крупська) та диференційований підхід (Д.Б. Ельконін).

Також нами були запропоновані основні засади соціально-психологічного тренінгу та психологічних вправ для тренінгів.

Всі вищезгадані методики дослідження та виявлення найбільш ефективних, ми спробували об'єднати разом в один комплексний захід, який став емпіричним дослідженням.

Дані соціологічного опитування показали, що робота буде сформована відповідно до них.

Загалом результати проведеного діагностування матерів-одиначок показали, що неповні сім'ї відчувають потребу у підтримці з боку держави не тільки у вигляді матеріальної допомоги. Отже, згідно з результатами опитування, підтримка сімей із низьким матеріальним рівнем не може мати

вигляд лише матеріальної допомоги. Емпіричне дослідження неповної сім'ї показало, що більша частина досліджуваної групи потребує психологічної та соціальної допомоги для якої необхідно використання різноманітних сучасних форм і методів соціальної роботи.

Під час проведення емпіричного дослідження середній рівень показників підвищився у когнітивній складовій неповного материнства.

Задовільно вдалося підвищити середній рівень в емоційному та психічному компонентах неповного материнства. З психологічної точки зору робота з особистісно-психологічними переживаннями матері щодо дитини була пов'язана зі зміною рівня значення даного компонента на позитивну позицію. У поведінковому компоненті неповного батьківства середній рівень показників збільшився.

При цьому чисельні показники свідчать про зміну ступеня вираженості компонентів повного жіночого дитородного віку порівняно зі звичайним показником на 77%, відповідно до поставлених цілей та завдань.

У якості рекомендацій соціальним працівникам із категорією неповних сімей можна визначити наступні аспекти:

1. Будувати роботу із неповними сім'ями поступово та послідовно.
2. На початку роботи проводити психосоціальну діагностику проблем та ситуацій.
3. Створювати конкретний план діяльності для досягнення поставлених цілей.
4. У роботі комплексно використовувати форми і методи починаючи від найпростіших (опитування або тестування).
5. Використувати тренінг, як форму роботи із неповними сім'ями у групах, адже тренінг дозволяє всебічно допомогти матерям-одиначкам знайти вирішення складних життєвих ситуацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996. – К. : Просвіта, 2001. – 80 с.
2. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 // Відомості Верховної Ради, 2002. – № 21-22. – 135 с.
3. Конвенція ООН Про права дитини. – К. : АТ «Видавництво Столиця», 1997. – 32 с.
4. Закон України «Про соціальні послуги» від 19.06.2003 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – С. 52-60.
5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо вдосконалення соціальної роботи з сім'ями, дітьми і молоддю» // Офіційний вісник України, К. – 2004. – №35. – С. 107-110.
6. Азаров Ю.П. Сімейна педагогіка - М. : Політвидав, 1982. - 202 с.
7. Ананьєв Б.Г. Вибрані психологічні праці. : У 2 т. Т. 1. - М. : Педагогіка, 1980 - 230 с.
8. Ананьєв Б. Г. Деякі проблеми психології дорослих. - М. : Знание, 1973. - 280 с.
9. Ананьєв Б. Г. Про проблеми сучасного людинознавства. - М. : Наука, 1977. - 380с.
10. Андрєєва Т.В. Психологія сучасної сім'ї Монографія - СПб. : Мова, 2005 - 436 с.
11. Андрущенко В.П., Астахова В.І., Лукашевич М.П. Соціальна робота: Хрестоматія // Соціальна робота. Книга 3. - К. : ДЦССМ, 2002 - 396 с.Абульханова-Славська К.А. Життєві перспективи особистості // Психологія особистості і спосіб життя / під ред. Е.В. Шорохової. - М. : Наука, 1987. - С.137-145.

12. Башкирова Н. Дитина без тата. Вирішення проблем неповної сім'ї // М. : Наука та техніка. – 2007.
13. Бітянова, М.Р. Психологія особистісного зростання: практичний посібник проведення тренінгу особистісного зростання психологів, педагогів, соціальних працівників [Текст] / М.Р.Бітянова. - М. : Флінта, 1995. – 64 с.
14. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. - К. : МАУП, 2001 - 122 с.
15. Буянов М.М. Дитина із неблагополучної сім'ї: Записки дитячого психіатра. - М., 1988. - 216 с.
16. Вітек К.Л. Проблеми подружнього благополуччя / Пер. з чеською. / За ред. Мацковського М.С. - М. : Прогрес, 1988. - 144 с.
17. Вихівний потенціал сім'ї у сучасних умовах. – К. : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. – 144 с.
18. Гишинский Я. І. Людина як об'єкт соціологічного дослідження / Под ред. Л. І. Спиридонова, Я. І. Гілінського. - Л. : ЛДУ, 1977. - 197 с.
19. Дементьєва І.Ф. Негативні чинники виховання у неповній сім'ї // Соціологія сім'ї. - №6. – 2001.
20. Єрмолаєв, О.Ю. Математична статистика психологів [Текст] / О.Ю.Єрмолаєв. – М. : Флінта, 2003. - 335 с.
21. Желєзнава А.К. Реабілітація неблагополучної сім'ї методом соціального патронажу / Вісник психосоціальної та корекційно-реабілітаційної роботи. - М. : Соціальне здоров'я., 1998, № 4. - С. 24.
22. Заостровцев А.П. Соціологія сім'ї // Соціально-політичний журнал. - 1993. - № 9-10. - С. 36.
23. Зелена Т. Амбівалентність батьківської гендерної ролі // Початкова школа. - 2003. - №3. - С. 47-48.

24. Зубкова Т.С., Тимошина Н.В. Організація та зміст роботи із соціального захисту жінок, дітей та сім'ї // Посібник для студ. середовищ. проф. навч. Закладів // М. : «Академія». - 2008р. – С. 75.
25. Ковальов А. Г. Психологія особистості / А. Г. Ковальов. - 3-е изд., Переробці. і доп. - М. : Просвещение, 1970. - 391 с.
26. Лесгафт П.Ф. Сімейне виховання дитини та її значення. - М. : Педагогіка, 1991. -176 с.
27. Лідерс, А.Г. Психологічний тренінг із підлітками [Текст] / А.Г.Лідерс.- М. : Академія, 2004. - 256 с.
28. Литвиненко І. Якщо батьки розлучаються. // Дошкільне виховання. - 2007. - № 6. - С. 13-15.
29. Малишев К. Профілактика та корекція девіантної поведінки // Основи безпеки життя. – 2003. – №2. – С. 52 – 53.
30. Матейчик З. Деякі психологічні проблеми виховання дітей у неповній сім'ї // Пер. З.Матейчик // М. : Прогрес. – 1980.
31. Методика та технології роботи соціального педагога // Б.М. Алмазов, М.А. Беляєва, Н.М. Безсонова та ін; За ред. М.А. Галагузова, Л.В. Мардахасєва // М. : «Академія». – 2007. – С. 192.
32. Овчарова, Р.В. Психологія батьківства : Навчальний посібник студентів вищих навчальних закладів [Текст] / Р.В.Овчарова. - М. : Академія, 2005. - 368 с.
33. Особистість формується у сім'ї. З циклу статей «Сім'я та діти» // Дошкільне виховання, 1991. - №2. - 66 с.
34. Пеняєва О. Роль батька у вихованні дитини // Виховання школяра. - 2003. - №2. - С. 46-47.
35. Сатир В. Як будувати себе та свою сім'ю. - М., 1992. - 158с.

36. Сіданіч І. Культура взаємин батьків і дітей, її сутність і зміст // Освіта та управління, 2003. – т.6 – №4 –109 с.
37. Словник із соціальної педагогіки. // Авт.склад Л.В. Мардахаєв. - М. : Видавничий центр «Академія», 2002. - 368 с.
38. Социальная педагогика. Учебное пособие : / Под руководством В.А. Никитина. – М., 2000г.
39. Соціальний супровід сімей, що спинилися у складних життєвих обставинах : Методичний посібник / І.Д. Зверєва та ін. - К. : Держсоцслужба, 2006. - 104 с.
40. Соціальні служби – батьківщині: розвиток нових підходів в Україні / за ред. І.В. Григи, Т.В. Семигіної. - К., 2003. - 128 с.
41. Соціальна робота у Великій Британії // Соціальна робота та підготовка соціальних працівників у Великій Британії, Канаді, США. - М., 1992. - С. 8-48.
42. Співаковська А.С. Як бути батьками? – М. : Педагогіка, 1986. - 160 с.
43. Смелзер Н. Соціологія // пров. з англ // М. : Фенікс. – 2009 р. – С. 688.
44. Теорія та методика соціальної роботи (у питаннях та відповідях). Навч. сел. / За ред. А.М.Панова, Є.І. Холостовий. - М,1998. - 190 с.
45. Теорія та практика соціальної роботи : Методичні матеріали. / Відп.ред. А.М.Панов та Є.І.Холостова - М. : Інститут соціальної роботи, 1998. - 113 с.
46. Торохтій В.С. Психологія соціальної роботи із сім'єю. – М. : ТЦ Сфера, 1996
47. Уманець Н. В. Потенціал сімейного виховання в становленні особистості дитини // Наукові студії із соціальної та політичної психології : збірник статей. - К., 2006. Вип 14 (17). - С 81 - 89.

48. Фірсов М.В., Студенова Є.Г. Теорія соціальної роботи : Навч. Посібник для студ. вищ. навч. закладів. - М. : Гуманіт. вид. центр ВЛАДОС, 2000. - 432 с.
49. Форми та методи роботи з дітьми та батьками в центрі соціальної допомоги батьківщині / Л.С. Алексеєва,Е. В.Бурмістрова. – М. : Державний НДІ батьківщини та виховання, 1999. – 192 с.
50. Харчев А.Г. Дослідження сім'ї: на порозі нового етапу// Соціологічні дослідження. – 1986. – №3.
51. F.Hollis and M.E.Woods, Casework. A psycho-social therapy // New York. - 1981.
52. Інтернет ресурс <http://psylist.net/pedagog/00003.htm>
53. Інтернет ресурс <http://wikipedia.org/wiki/Семья>
54. Інтернет ресурс <http://soc-work.ua/article/791>
55. Інтернет ресурс <http://www.psyparents.ua/index>
56. Інтернет ресурс www.izh.ru/izh/info/i25944.html
57. Інтернет ресурс <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/ped/39oct2019/18.pdf>
58. Інтернет ресурс http://ocss.mk.ua/sotsialna_robota_z_simjami_jaki_opinilisja_zi_skladni_mi_zhittjevimi_obstavinami

ДОДАТКИ

Додаток А

Класифікаційна ознака	Форми роботи
за місцем проведення:	стаціонарні (на одному місці багаторазово); виїзні (на одному місці одноразово); пересувні (на різних місцях одноразово); циклічні (на різних місцях багаторазово);
за ступенем самостійності учасників:	групи самопомоги, взаємодопомоги сім'ям; тим, які працюють за допомогою консультанта; сім'ї, які працюють під безпосереднім керівництвом соціального працівника;
за рівнем творчості:	інформаційні (спрямовані на засвоєння інформації); репродуктивні (спрямовані на відтворення знань, способів дії: лекторії, семінари, диспути); тренувальні – тренінги, практикуми тощо (спрямовані на застосування на практиці знань, формування вмінь, навичок, звичок); творчі (спрямовані на вироблення нових рішень, нових знань та способів дії);
за видом діяльності:	ігрові; комунікативні; трудові; навчальні
за умовами здійснення:	екстрені; звичайні;
за характером спілкування:	безпосередні (усні); опосередковані (письмові, за допомогою технічних засобів);
за метою:	спрямовані на збір та аналіз інформації; участь у формуванні сімейної політики і завдань соціальної роботи; участь у реалізації сімейної політики і

	<p>проведенні соціального супроводу з сім'єю; профілактику неблагополуччя та його рецидивів; узагальнення результатів; контроль за якістю соціальнопедагогічної роботи;</p>
<p>за складністю побудови:</p>	<p>прості (використовуються методи: бесіда, диспут, вікторина, попередження, зустріч); складні (свято, творча гра, похід, ярмарок тощо); комплексні (тематичний день, тиждень, місячник, фестиваль).</p>

ТЕСТ-ОПРОСНИК РОДИТЕЛЬСКОГО ОТНОШЕНИЯ

(А.Я Варга, В.В. Столин)

Тест-опросник детско-родительских отношений А.Я. Варги, В.В. Столина представляет собой психодиагностический инструмент, ориентированный на выявление родительского отношения у лиц, нуждающихся в психологической помощи по вопросам воспитания детей и общения с ними. Родительское отношение понимается как система разнообразных чувств по отношению к ребенку, поведенческих стереотипов, практикуемых в общении с ним, особенностей восприятия и понимания характера и личности ребенка, его поступков.

Структура опросника

Опросник состоит из пяти шкал:

1. "Принятие-отвержение". Шкала отражает интегральное эмоциональное отношение к ребенку. Содержание одного полюса шкалы: родителю нравится ребенок таким, какой он есть. Родитель уважает индивидуальность ребенка, симпатизирует ему. Родитель стремится проводить много времени вместе с ребенком, одобряет его интересы и планы. На другом полюсе шкалы: родитель воспринимает своего ребенка плохим, неприспособленным, неудачливым. Ему кажется, что ребенок не добьется успеха в жизни из-за низких способностей, небольшого ума, дурных наклонностей. По большей части родитель испытывает к ребенку злость, досаду, раздражение, обиду. Он не доверяет ребенку и не уважает его.

2. "Кооперация" - социально желательный образ родительского отношения. Содержательно эта шкала раскрывается так: родитель заинтересован в делах и планах ребенка, старается ему помочь во всем, сочувствует ребенку. Родитель высоко оценивает интеллектуальные и творческие способности ребенка, испытывает чувство гордости за него. Он поощряет инициативу и самостоятельность ребенка, старается быть с ним на равных. Родитель доверяет ребенку, старается встать на его точку зрения в спорных вопросах.
3. "Симбиоз" – шкала отражает межличностную дистанцию в общении с ребенком. При высоких баллах по этой шкале можно считать, что родитель стремится к симбиотическим отношениям с ребенком. Содержательно эта тенденция описывается так – родитель ощущает себя с ребенком единым целым, стремится удовлетворить все потребности ребенка, оградить его от трудностей и неприятностей жизни. Родитель постоянно ощущает тревогу за ребенка, ребенок ему кажется маленьким и незащищенным. Тревога родителя повышается, когда ребенок начинает автономизироваться в силу обстоятельств, т.к. по своей воле родитель не предоставляет ребенку самостоятельности никогда.
4. "Авторитарная гиперсоциализация" - отражает форму и направление контроля за поведением ребенка. При высоком балле по этой шкале в родительском отношении данного родителя отчетливо просматривается авторитаризм. Родитель требует от ребенка безоговорочного послушания и дисциплины. Он старается навязать ребенку во всем свою волю, не в состоянии встать на его точку зрения. За проявление своеволия ребенка сурово наказывают. Родитель пристально следит за социальными достижениями ребенка, его индивидуальными особенностями, привычками, мыслями, чувствами.

5. "Маленький неудачник" - отражает особенности восприятия и понимания ребенка родителем. При высоких значениях по этой шкале в родительском отношении данного родителя имеются стремления инфантилизировать ребенка, приписывать ему личную и социальную несостоятельность. Родитель видит ребенка младшим по сравнению с реальным возрастом. Интересы, увлечения, мысли и чувства ребенка кажутся родителю детскими, несерьезными. Ребенок представляется не приспособленным, не успешным, открытым для дурных влияний. Родитель не доверяет своему ребенку, досадует на его неуспешность и неумелость. В связи с этим родитель старается оградить ребенка от трудностей жизни и строго контролировать его действия.

Текст опросника

1. Я всегда сочувствую своему ребенку.
2. Я считаю своим долгом знать все, что думает мой ребенок.
3. Я уважаю своего ребенка.
4. Мне кажется, что поведение моего ребенка значительно отклоняется от нормы.
5. Нужно подольше держать ребенка в стороне от реальных жизненных проблем, если они его травмируют.
6. Я испытываю к ребенку чувство расположения.
7. Хорошие родители ограждают ребенка от трудностей жизни.
8. Мой ребенок часто неприятен мне.
9. Я всегда стараюсь помочь своему ребенку.
10. Бывают случаи, когда издевательское отношение к ребенку приносит ему большую пользу.
11. Я испытываю досаду по отношению к своему ребенку.
12. Мой ребенок ничего не добьется в жизни.

13. Мне кажется, что дети потешаются над моим ребенком.
14. Мой ребенок часто совершает такие поступки, которые, кроме призрения, ничего не стоят.
15. Для своего возраста мой ребенок немножко не зрелый.
16. Мой ребенок ведет себя плохо специально, чтобы досадить мне.
17. Мой ребенок впитывает в себя дурное как "губка".
18. Моего ребенка трудно научить хорошим манерам при всем старании.
19. Ребенка следует держать в жестких рамках, тогда из него вырастет порядочный человек.
20. Я люблю, когда друзья моего ребенка приходят к нам.
21. Я принимаю участие в своем ребенке.
22. К моему ребенку "липнет" все дурное.
23. Мой ребенок не добьется успеха в жизни.
24. Когда в компании знакомых говорят о детях, мне немного стыдно, что мой ребенок не такой умный и способный, как мне бы хотелось.
25. Я жалею своего ребенка.
26. Когда я сравниваю своего ребенка со сверстниками, они кажутся мне взрослее и по поведению, и по суждениям.
27. Я с удовольствием провожу с ребенком все свое свободное время.
28. Я часто жалею о том, что мой ребенок растет и взрослеет, и с нежностью вспоминаю его маленьким.
29. Я часто ловлю себя на враждебном отношении к ребенку.
30. Я мечтаю о том, чтобы мой ребенок достиг всего того, что мне не удалось в жизни.
31. Родители должны приспособливаться к ребенку, а только требовать этого от него.
32. Я стараюсь выполнять все просьбы моего ребенка.

33. При принятии семейных решений следует учитывать мнение ребенка.
34. Я очень интересуюсь жизнью своего ребенка.
35. В конфликте с ребенком я часто могу признать, что он по-своему прав.
36. Дети рано узнают, что родители могут ошибаться.
37. Я всегда считаюсь с ребенком.
38. Я испытываю к ребенку дружеские чувства.
39. Основная причина капризов моего ребенка – эгоизм, упрямство и лень.
40. Невозможно нормально отдохнуть, если проводить отпуск с ребенком.
41. Самое главное, чтобы у ребенка было спокойное и беззаботное детство.
42. Иногда мне кажется, что мой ребенок не способен ни на что хорошее.
43. Я разделяю увлечения своего ребенка.
44. Мой ребенок может вывести из себя кого угодно.
45. Я понимаю огорчения своего ребенка.
46. Мой ребенок часто раздражает меня.
47. Воспитание ребенка – сплошная нервотрепка.
48. Строгая дисциплина в детстве развивает сильный характер.
49. Я не доверяю своему ребенку.
50. За строгое воспитание дети благодарят потом.
51. Иногда мне кажется, что я ненавижу своего ребенка.
52. В моем ребенке больше недостатков, чем достоинств.
53. Я разделяю интересы своего ребенка.

54. Мой ребенок не в состоянии что-либо делать самостоятельно, а если и делает, то обязательно не так.
55. Мой ребенок вырастет не приспособленным к жизни.
56. Мой ребенок нравится мне таким, какой он есть.
57. Я тщательно слежу за состоянием здоровья моего ребенка.
58. Нередко я восхищаюсь своим ребенком.
59. Ребенок не должен иметь секретов от родителей.
60. Я невысокого мнения о способностях моего ребенка и не скрываю этого от него.
61. Очень желательно, чтобы ребенок дружил с теми детьми, которые нравятся его родителям.

Ключи к опроснику:

1. Принятие-отвержение: 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 24, 26, 27, 29, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 52, 53, 55, 56, 60.
2. Образ социальной желательности поведения: 6, 9, 21, 25, 31, 34, 35, 35.
3. Симбиоз: 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.
4. Авторитарная гиперсоциализация: 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.
5. "Маленький неудачник": 9, 11, 13, 17, 22, 28, 54, 61.

Порядок подсчета тестовых баллов. При подсчете тестовых баллов по всем шкалам учитывается ответ "верно". Высокий тестовый балл по соответствующим шкалам интерпретируется как:

- отвержение;
- социальная желательность;
- симбиоз;
- гиперсоциализация;

- инфантилизация (инвалидизация).

Тестовые нормы приводятся в виде таблиц процентильных рангов тестовых баллов по соответствующим шкалам.

1 шкала: "принятие-отвержение"

"сырой балл"	0	1	2	3	4	5	6	7	8
Процентильный ранг	0	0	0	0	0	0	0,63	3,79	12,02
"сырой балл"	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Процентильный ранг	31,01	53,79	68,35	77,21	84,17	88,60	90,50	92,40	93,67
"сырой балл"	18	19	20	21	22	23	24	25	26
Процентильный ранг	94,30	95,50	97,46	98,10	98,73	98,73	99,36	100	100
"сырой балл"	27	28	29	30	31	32			
Процентильный ранг	100	100	100	100	100	100			

2 шкала

"сырой балл"	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Процентильный ранг	1,57	3,46	5,67	7,88	9,77	12,29	19,22	31,19	48,82	80,93

3 шкала

"сырой балл"	0	1	2	3	4	5	6	7
Процентильный ранг	4,72	19,53	39,06	57,96	74,97	86,63	92,93	96,65

4 шкала

"сырой балл"	0	1	2	3	4	5	6
Процентильный ранг	4,41	13,86	32,13	53,87	69,30	83,79	95,76

5 шкала

"сырой балл"	0	1	2	3	4	5	6	7
Процентильный ранг	14,55	45,57	70,25	84,81	93,04	96,83	99,37	100,0

Опросник АСВ (Анализ семейного воспитания) Э. Г. Эйдемиллера

Опросник АСВ позволяет диагностировать тип семейного воспитания и характер его нарушений. Диагностируются следующие нарушения семейного воспитания:

I. Уровень протекции — сколько сил, времени уделяют родители воспитанию ребенка:

- 1) гиперпротекция (чрезмерная) — шкала Г+;
- 2) гипопротекция (недостаточная) — шкала Г-.

II. Степень удовлетворения потребностей — в какой мере деятельность родителей нацелена на удовлетворение потребностей ребенка, как материально-бытовых, так и духовных:

- 1) потворствование (стремление родителей к максимальному и некритическому удовлетворению любых потребностей ребенка) — шкала У+;
- 2) игнорирование потребностей ребенка (недостаточное стремление родителей к удовлетворению «потребностей ребенка») — шкала У-.

III. Уровень требовательности к ребенку в семье. Они выступают в виде обязанностей, запретов, наказаний:

- 1) чрезмерность требований-обязанностей представляет риск психотравматизма — шкала Т+;
- 2) недостаточность требований-обязанностей приводит к трудности привлечения ребенка к какому-либо делу — шкала Т—;
- 3) чрезмерность требований-запретов формирует реакцию эмансипации или предопределяет развитие черт сенситивной и тревожно-мнительной акцентуации — шкала З+;

- 4) недостаточность требований-запретов стимулирует развитие гипертимного, неустойчивого типа характера — шкала З-;
- 5) чрезмерность санкций — чрезмерное реагирование даже на незначительные нарушения поведения — шкала С+;
- 6) минимальность санкций — упование на поощрение, сомнение в результативности любых наказаний — шкала С—.

IV. Неустойчивость стиля воспитания — резкая смена стиля, приемов воспитания, формирующая упрямство, — шкала Н.

Результаты оформляются в виде таблицы:

Тип воспитания	Устойчивые сочетания особенностей воспитательного процесса				
	Уровень протекции П(Г+, Г-)	Полнота удовлетворения потребностей У (У+, У-)	Степень предъявления требований Т (Т+, Т-)	Степень запретов З(З+, З-)	Строгость санкций С(С+, С-)
Потворствующая гиперпротекция	+	?	-	-	-
Доминирующая гиперпротекция	+	±	±	+	±
Повышенная моральная ответственность	+	?	+	±	±
Эмоциональное отвержение	?	-	+	+	±
Жестокое обращение	-	-	+	±	+
Гипопротекция	?	-	-	-	±

П (Г⁺Г⁻)

Данные по валидизации методики по всем шкалам: $r=0,56$; $\rho=0,60$; $n = 180$;
 $p=Ж= =0,01$; $p<0,01$.

Примечание: + чрезмерная выраженность соответствующей черты воспитания; - недостаточная выраженность; ± при данном типе воспитания возможны как чрезмерность данной черты, так и недостаточность или просто выраженность.

Устойчивые сочетания различных черт воспитания представляют собой тип целенаправленного воспитания.

Классификация типов нарушений семейного воспитания выглядит следующим образом.

Потворствующая гиперпротекция (сочетание черт, отраженных в шкалах Г+, У+ при Т-, З-, С-). Подросток находится в центре внимания семьи, которая стремится к максимальному удовлетворению его потребностей. Этот тип воспитания способствует развитию демонстративных (истероидных) и гипертимных черт характера у подростков.

Доминирующая гиперпротекция (Т+, У±, Т±, З+, С±). Подросток также в центре внимания родителей, которые отдают ему много сил и времени, лишая самостоятельности, ставя многочисленные ограничения и запреты. Такое воспитание усиливает реакцию эмансипации и обуславливает острые аффективные реакции экстрапунитивного типа. При тревожно-мнительном (психастеническом), сенситивном, астено-невротическом типах отклонений характера доминирующая гиперпротекция усиливает астенические черты.

Эмоциональное отвержение (Г±, У-, Т±, З±, С±). В крайнем варианте это воспитание по типу «Золушки». Формирует и усиливает черты инертно-импульсивной (эпилептоидной) акцентуации характера и эпилептоидной психопатии, ведет к декомпенсации и формированию невротических расстройств у подростков с эмоционально-лабильной, сенситивной, астено-невротической акцентуациями характера.

Повышенная моральная ответственность (Г-, У-, Т+). Этот тип воспитания характеризуется сочетанием высоких требований к подростку с недостатком внимания к нему со стороны родителей, меньшей заботой о нем. Стимулируется развитие черт тревожно-мнительной (психастенической) акцентуации характера.

Гипопротекция (гипоопека) (Г-, У-, Т-, З-, С±). Под-росток предоставлен себе, родители не интересуются им, не контролируют его. Такое воспитание особенно неблагоприятно при акцентуациях гипертимного, неустойчивого и конформного типов.

Причины неправильного воспитания весьма различны. Порой это определенные обстоятельства в жизни семьи, мешающие наладить адекватное воспитание. Чаще — низкая педагогическая культура родителей. Во втором случае нередко основную роль в нарушении воспитательного процесса играют личностные особенности самих родителей.

Довольно часто родители склонны решать личностные проблемы за счет ребенка. Это может выражаться в следующем:

- расширение сферы родительских чувств (шкала РРЧ);
- предпочтение в подростке детских качеств (шкала ПДК);
- воспитательная неуверенность родителя (шкала ВН);
- фобия утраты ребенка (шкала ФУ);
- неразвитость родительских чувств (шкала НРЧ);
- сдвиг в установке родителей по отношению к полу ребенка (шкала ПЖК — предпочтение женских качеств, шкала ПМК — предпочтение мужских качеств);
- проекция на подростка собственных нежелательных качеств (шкала ПНК);

- вынесение конфликта между супругами в сферу воспитания (шкала ВК).

Какие нарушения вызывают подобные отношения родителей? Повышенную (доминирующую или потворствующую) протекцию или, наоборот, гипопротекцию, эмоциональное отвержение и жестокое обращение. Возможен и противоречивый тип воспитания.

Правила пользования опросником

Перед тем как мать или отец начнут заполнять опросник, постарайтесь создать атмосферу доверительного психологического контакта. Родители должны быть заинтересованы в искренности собственных ответов.

Каждый опрашиваемый получает бланк регистрации ответов и текст опросника. Зачитайте инструкцию, содержащуюся в начале опросника, и убедитесь, что родители все поняли правильно. После того как началось заполнение бланка регистрации ответов, инструктирование или пояснения нежелательны.

Обработка результатов. На бланке регистрации ответов номера, относящиеся к одной шкале, для скорости подсчета расположены в одной строчке. Подсчитайте число обведенных номеров. Обратите внимание на то, что на бланке регистрации ответов за вертикальной чертой указано диагностическое значение (ДЗ) для каждой шкалы. Если число обведенных номеров достигает или превышает диагностическое значение, то у обследуемого родителя считается установленным указанный тип отклонения в воспитании.

Буквы за чертой — это применяемые в данных методических рекомендациях сокращенные названия шкал. При этом некоторые названия шкал подчеркнуты; это значит, что к результату по горизонтальной строке (набранному числу баллов) надо прибавить результат по дополнительной

шкале, которая находится в нижней части бланка под горизонтальной чертой и обозначена теми же буквами, что и основная.

При наличии отклонений по нескольким шкалам необходимо обратиться к «Диагностике типов семейного воспитания». Это поможет точнее установить тип отклонения воспитания в исследуемой семье.

Опросник АСВ для родителей Подростковый вариант

Уважаемый родитель! Предлагаемый Вам опросник содержит утверждения о воспитании детей. Утверждения пронумерованы. Такие же номера есть в «Бланке для ответов».

Читайте по очереди утверждения опросника. Если Вы, в общем, согласны с ними, то на «Бланке для ответов» обведите кружком номер утверждения. Если Вы, в общем, не согласны, зачеркните этот же номер. Если очень трудно выбрать, то поставьте на номере вопросительный знак. В опроснике нет «неправильных» или «правильных» утверждений. Отвечайте так, как Вы сами думаете. На утверждения, номера которых выделены в опроснике, отцы могут не отвечать:

1. Все, что я делаю, я делаю ради моего сына (дочери).
2. У меня часто не хватает времени позаниматься с сыном (дочерью) чем-нибудь интересным, куда-нибудь пойти вместе, поговорить подольше о чем-нибудь интересном.
3. Мне приходится разрешать моему ребенку такие вещи, которых не разрешают многие другие родители.
4. Не люблю, когда сын (дочь) приходит ко мне с вопросами. Лучше, чтобы догадался (догадалась) сам(а).
5. Наш сын (дочь) имеет дома больше обязанностей, чем большинство его товарищей.
6. Моего сына (дочь) очень трудно заставить что-нибудь сделать по дому.
7. Всегда лучше, если дети не думают над тем, правильны ли взгляды их родителей.
8. Мой сын (дочь) возвращается вечером тогда, когда хочет.

9. Если хочешь, чтобы твой сын (дочь) стал(а) человеком, не оставляй безнаказанным ни одного его (ее) плохого поступка.
10. Если только возможно, стараюсь не наказывать сына (дочь).
11. Когда я в хорошем настроении, нередко прощаю своему сыну (дочери) то, за что в другое время наказал бы.
12. Я люблю своего сына (дочь) больше, чем люблю (любила) супруга.
13. Маленькие дети мне нравятся больше, чем большие.
14. Если мой сын (дочь) подолгу упрямится или злится, у меня бывает чувство, что поступил(а) по отношению к нему (к ней) неправильно.
15. У нас долго не было ребенка, хотя мы его очень ждали.
16. Общение с детьми, в общем-то,— очень утомительное дело.
17. У моего сына (дочери) есть некоторые качества, которые выводят меня из себя.
18. Воспитание моего сына (дочери) шло бы гораздо лучше, если бы мой муж (моя жена) не мешал(а) бы мне.
19. Большинство мужчин легкомысленнее, чем женщины.
20. Большинство женщин легкомысленнее, чем мужчины.
21. Мой сын (дочь) для меня — самое главное в жизни.
22. Часто бывает, что я не знаю, где пропадает мой сын (дочь).
23. Стараюсь купить своему сыну (дочери) такую одежду, какую он (она) сам(а) хочет, даже если она дорогая.
24. Мой сын (дочь) непонятлив(а). Легче самому 2 раза сделать, чем 1 раз объяснить ему (ей).
25. Моему сыну (дочери) нередко приходится (или приходилось раньше) присматривать за младшим братом (сестрой).
26. Нередко бывает так; напоминаю, напоминаю сыну (дочери) сделать что-нибудь, а потом плюну и сделаю сам (сама).

27. Родители ни в коем случае не должны допускать, чтобы дети подмечали их слабости и недостатки.
28. Мой сын (дочь) сам(а) решает, с кем ему дружить.
29. Дети должны не только любить своих родителей, но и бояться их.
30. Я очень редко ругаю сына (дочь).
31. В нашей строгости к сыну (дочери) бывают большие колебания. Иногда мы очень строги, а иногда все разрешаем.
32. Мы с сыном понимаем друг друга лучше, чем сын с мужем.
33. Меня огорчает то, что мой сын (дочь) слишком быстро становится взрослым(ой).
34. Если ребенок упрямится, потому что плохо себя чувствует, лучше всего сделать так, как он хочет.
35. Мой ребенок рос слабым и болезненным.
36. Если бы у меня не было детей, я бы добился (добилась) в жизни гораздо большего.
37. У моего сына (дочери) есть слабости, которые не проходят, хотя я упорно с ними борюсь.
38. Нередко бывает, что, когда я наказываю моего сына (дочь), мой муж (жена) тут же начинает упрекать меня в излишней строгости и утешать его (ее).
39. Мужчины более склонны к супружеской измене, чем женщины.
40. Женщины более склонны к супружеской измене, чем мужчины.
41. Заботы о сыне (дочери) занимают наибольшую часть моего времени.
42. Мне много раз пришлось пропустить родительское собрание.
43. Стараюсь купить ему (ей) все то, что он (она) хочет, даже если это стоит дорого.
44. Если подольше побыть в обществе моего сына (дочери), можно сильно устать.

45. Мне много раз приходилось поручать моему сыну (дочери) важные и трудные дела.
46. За моего сына (дочь) нельзя поручиться в серьезном деле.
47. Главное, чему родители должны научить своих детей,— это слушаться.
48. Мой сын (дочь) сам(а) решает, курить ему (ей) или нет.
49. Чем строже родители к ребенку, тем лучше для него.
50. По характеру я— мягкий человек.
51. Если моему сыну (дочери) чего-то от меня нужно, он (она) старается выбрать момент, когда я в хорошем настроении.
52. Когда думаю о том, что когда-нибудь мой сын (дочь) вырастет и я буду ему (ей) не нужна, у меня портится настроение.
53. Чем дети старше, тем труднее иметь с ними дело.
54. Чаще всего упрямство ребенка бывает вызвано тем, что родители не умеют правильно к нему подойти.
55. Я постоянно переживаю за здоровье сына (дочери).
56. Если бы у меня не было детей, мое здоровье было бы гораздо лучше.
57. Некоторые очень важные недостатки моего сына (дочери) упорно не исчезают, несмотря на все меры.
58. Мой сын (дочь) недолюбливает моего мужа (жену).
59. Мужчина хуже умеет понять чувства другого человека, чем женщина.
60. Женщина хуже умеет понять чувства другого человека, чем мужчина.
61. Ради моего сына (дочери) мне от многого в жизни пришлось отказаться.
62. Бывало, что я не узнавал(а) о замечании или двойке в дневнике потому, что не посмотрел(а) дневник.
63. Я трачу на своего сына (дочь) значительно больше денег, чем на себя.
64. Не люблю, когда сын (дочь) что-то просит. Сам(а) лучше знаю, чего ему надо.

65. У моего сына (дочери) более трудное детство, чем у большинства его (ее) товарищей.
66. Дома мой сын (дочь) делает только то, что ему (ей) хочется, а не то, что надо.
67. Дети должны уважать родителей больше, чем всех других людей.
68. Мой сын (дочь) сам(а) решает, на что ему (ей) тратить свои деньги.
69. Я строже отношусь к своему сыну (дочери), чем другие родители к своим.
70. От наказаний мало проку.
71. Члены нашей семьи неодинаково строги с сыном (дочерью). Одни балуют, другие, наоборот,— очень строги.
72. Мне бы хотелось, чтобы мой сын (дочь) не любил(а) никого, кроме меня.
73. Когда мой сын (дочь) был(а) маленький, он(а) мне нравился больше, чем теперь.
74. Часто я не знаю, как правильно поступить с моим сыном (дочерью).
75. В связи с плохим здоровьем сына (дочери) нам приходилось в детстве многое позволять ему (ей).
76. Воспитание детей — тяжелый и неблагодарный труд. Им отдаешь все, а взамен не получаешь ничего.
77. Моему сыну (дочери) мало помогает доброе слово. Единственное, что на него (нее) действует — это постоянные строгие наказания.
78. Мой муж (жена) старается настроить сына (дочь) против меня.
79. Мужчины чаще, чем женщины, действуют безрассудно, не обдумав последствий.
80. Женщины чаще, чем мужчины, действуют безрассудно, не обдумав последствий.
81. Я все время думаю о моем сыне (дочери), о его (ее) делах, здоровье и т. д.

82. Нередко приходится (или приходилось) расписываться в дневнике за несколько недель сразу.
83. Мой сын (дочь) умеет добиться от меня того, чего хочет.
84. Мне больше нравятся тихие и спокойные дети.
85. Мой сын (дочь) много помогает мне (дома или на работе).
86. У моего сына (дочери) мало обязанностей по дому.
87. Даже если дети уверены, что родители неправы, они должны делать так, как говорят родители.
88. Выходя из дому, мой сын (дочь) редко говорит, куда идет.
89. Бывают случаи, когда лучшее наказание — это ремень.
90. Многие недостатки в поведении сына (дочери) прошли сами собой с возрастом.
91. Когда наш сын (дочь) что-то натворит, мы беремся за него (нее). Если все тихо, опять оставляем его (ее) в покое.
92. Если бы мой сын не был моим сыном, а я была бы помоложе, то я бы наверняка в него влюбилась.
93. Мне интереснее говорить с маленькими детьми, чем с большими.
94. В недостатках моего сына (дочери) виноват(а) я сам(а), потому что не умел(а) его воспитывать.
95. Только благодаря нашим огромным усилиям сын (дочь) остался(лась) жив(а).
96. Нередко завидую тем, кто живет без детей.
97. Если предоставить моему сыну (дочери) свободу, он (она) немедленно использует это во вред себе или окружающим.
98. Нередко бывает, что если я говорю своему сыну (дочери) одно, то муж (жена) специально говорит наоборот.

99. Мужчины чаще, чем женщины, думают только о себе.
100. Женщины чаще, чем мужчины, думают только о себе.
101. Я трачу на сына (дочь) больше сил и времени, чем на себя.
102. Я довольно мало знаю о делах сына (дочери).
103. Желание моего сына (дочери) — для меня закон.
104. Когда мой сын был маленький, он очень любил спать со мной.
105. У моего сына (дочери) плохой желудок.
106. Родители нужны ребенку, лишь пока он не вырос. Потом он все реже вспоминает о них.
107. Ради сына (дочери) я пошел бы (пошла бы) на любую жертву.
108. Моему сыну (дочери) нужно уделять значительно больше времени, чем я могу.
109. Мой сын (дочь) умеет быть таким милым, что я ему все прощаю.
110. Мне бы хотелось, чтобы сын женился попозже — после 30 лет.
111. Руки и ноги моего сына (дочери) часто бывают очень холодными.
112. Большинство детей — маленькие эгоисты. Они совсем не думают о здоровье и чувствах своих родителей.
113. Если не отдавать моему сыну (дочери) все время и силы, то все может плохо кончиться.
114. Когда все благополучно, я меньше интересуюсь делами сына (дочери).
115. Мне очень трудно сказать своему ребенку: «Нет».
116. Меня огорчает, что мой сын (дочь) все менее нуждается во мне.
117. Здоровье моего сына (дочери) хуже, чем у большинства других подростков.
118. Многие дети испытывают слишком мало благодарности по отношению к родителям.
119. Мой сын (дочь) не может обходиться без моей постоянной помощи.

120. Большую часть своего свободного времени сын (дочь) проводит вне дома.
121. У моего сына (дочери) очень много времени на развлечения.
122. Кроме моего сына, мне больше никто на свете не нужен.
123. У моего сына (дочери) прерывистый и беспокойный сон.
124. Нередко думаю, что я слишком рано женился (вышла замуж).
125. Все, чего добился мой сын (дочь) к настоящему моменту (в учебе, работе или другом), он (она) добился (лась) только благодаря моей постоянной помощи.
126. Делами сына (дочери) в основном занимается мой муж (жена).
127. Кончив уроки (или придя с работы), мой сын (дочь) занимается тем, что ему (ей) нравится.
128. Когда я вижу или представляю сына с девушкой, у меня портится настроение.
129. Мой сын (дочь) часто болеет.
130. Семья не помогает, а осложняет мою жизнь.

Тест «Семейная социограмма»

Тест «Семейная социограмма», авторами которого являются Э.Г.Эйдемиллер и О.В.Черемисин, относится к ри-суночным проективным тестам [10]. Он позволяет выявить положение субъекта в системе межличностных отношений и, кроме того, характер коммуникаций в семье — прямой или опосредованный.

Описание методики. Испытуемым предъявляется бланк с нарисованным кругом диаметром 110 мм. Затем дается инструкция: «На листе изображен круг. Нарисуйте в нем самого себя и членов вашей семьи в форме кружков и обозначьте кружки именами». Члены семьи выполняют это задание, не советуясь друг с другом.

Интерпретация результатов. Авторами предложены критерии, по которым производится оценка результатов тестирования:

- 1) число членов семьи, попавших в площадь круга;
- 2) величина кружков;
- 3) расположение кружков относительно друг друга;
- 4) дистанция между ними.

Оценивая результат по первому критерию, исследователь сопоставляет число членов семьи, изображенных испытуемым, с реальным. Возможно, что член семьи, с которым испытуемый находится в конфликтных отношениях, не попадет в большой круг, он будет «забыт». В то же время кто-то из посторонних лиц, животных, любимых предметов может быть изображен в качестве члена семьи.

Далее мы обращаем внимание на величину кружков (второй критерий). Большой, по сравнению с другими, кружок «Я» говорит о достаточной или

завышенной само-оценке, меньший — о заниженной. Величина кружков других членов семьи говорит об их значимости в глазах испытуемого.

Следует обратить внимание на расположение кружков в площади тестового поля круга и по отношению друг к другу (третий критерий). Расположение испытуемым своего кружка в центре круга может говорить об эгоцентрической направленности личности, а помещение себя внизу, в стороне от кружков, символизирующих других членов семьи, может указывать на переживание эмоциональной отверженности.

Наиболее значимые члены семьи изображаются испытуемым в виде больших по размеру кружочков в центре или в верхней части тестового поля.

Наконец, большую информацию можно получить, проанализировав расстояния между кружочками (четвертый критерий). Удаленность одного кружка от других может говорить о конфликтных отношениях в семье, эмоциональном отвержении испытуемого. Своеобразное «слипание», когда кружки наслаиваются один на другой, соприкасаются или находятся друг в друге, говорит о недифференцированности «Я» у членов семьи, наличии симбиотических связей.

Использование теста «Семейная социограмма» позволяет в считанные минуты в ситуации «здесь и теперь» визуализировать свои представления о взаимоотношениях в семье, а затем, показав свои бланки, обсудить, что получилось.

Существуют различные варианты проведения данной методики. Так, например, И.М.Никольская в процессе семейной диагностики предлагает испытуемому последовательно нарисовать несколько вариантов семейной социограммы [10]:

1. Стандартная социограмма, на которой изображены сам испытуемый и все члены его семьи.

2. Социограммы, на которых могут отсутствовать определенные члены семьи и/или присутствовать люди и объекты, которые к семье номинально не принадлежат.

3. Социограммы, которые относятся к разным этапам жизненного цикла семьи. Это позволяет прояснить особенности взаимоотношений в разном семейном контексте, а также определить оптимальные, с точки зрения членов семьи, и реальную системы взаимоотношений. Сравнение и совместный анализ полученных социограмм позволяет психологу и членам семьи увидеть проблему с разных сторон, что, в свою очередь, способствует постановке более точного диагноза и поиску эффективного способа выхода из сложной ситуации.

Образец анкеты

Уважаемые женщины!

Просим Вас принять участие в опросе, целью которого является изучение социальных проблем, с которыми сталкиваются матери, воспитывающие детей без отцов.

Анкета анонимная, поэтому фамилию ставить не нужно. В каждом вопросе подчеркните или обведите «кружком» не более 1 варианта ответа.

1. Если Вы воспитываете ребенка (детей) одна, то помогает ли Вам его (их) отец материально (алименты и др.)?

- да

- нет

2. Если да, то насколько регулярна эта материальная помощь?

- регулярно (ежемесячно)

- нерегулярно, с частыми перерывами (по два-три-четыре месяца)

- один-два раза в год

- один раз в несколько лет

- никогда

- другое (напишите) _____

3. Достаточно ли Вам этой помощи?

- да, вполне достаточно

- нет, на достойную жизнь этих денег не хватает

- нет, этих денег не хватает даже на самое необходимое для ребенка

4. Если Вы воспитываете ребенка (детей) одна, то помогает ли Вам отец в его (их) воспитании?

- да, помогает активно

- да, иногда

- нет

5. Вообще, встречается ли Ваш ребенок (дети) со своим отцом?

- да, регулярно

- да, иногда

- нет

6. Как вы считаете, достаточно ли Вашему ребенку (детям) мужского общения?

- моему ребенку (детям) мужского общения вполне достаточно

- такого общения ему (им) не хватает

- такое общение ребенку совсем необязательно

- затрудняюсь ответить

7. Хватает ли у Вас времени на занятия, игры с ребенком (детьми)?

- да, всегда

- да, но не всегда

- нет, на это времени почти никогда нет

8. А остается ли у Вас время на себя?

- да, всегда

- да, но не всегда

- нет, на это времени почти никогда нет

9. в каком режиме Вы работаете?

- неполный день ($\frac{1}{2}$ ставки)

- на одной работе полный рабочий день

- подрабатываю на нескольких работах

- другое

10. Должно ли государство оказывать одиноким матерям материальную помощь?

-да

-нет

-скорее да, чем нет

-затрудняюсь ответить

11. Вы испытываете чувство одиночества?

- да, очень часто

- да, иногда

- нет, почти никогда

12. Есть ли у Вас время, чтобы общаться с друзьями (подругами)?

- да, всегда

- очень редко

- нет, на это времени практически нет

13. Вы счастливы?

- да

- скорее нет, чем да

- затрудняюсь ответить

- скорее да, чем нет

- нет

14. Как вы считаете, справедливо ли мнение о том, что в неполных семьях дети часто растут психологически ущербными?

- да

- скорее нет, чем да

- затрудняюсь ответить

- скорее да, чем нет

Ответы на вопросы

Ответы на вопрос: 1. «Если Вы воспитываете ребенка (детей) одна, то помогает ли Вам его (их) отец материально (алименты и др.)?»

Кол-во ответов, ед. Частота, %

- да 7 38,9
- нет 11 61,1

Ответы на вопрос: 2. «Если да, то насколько регулярна эта материальная помощь?»

Кол-во ответов, ед. Частота, %

- регулярно (ежемесячно) 3 14,3
- нерегулярно, с частыми перерывами (по два-три-четыре месяца) 6 28,6
- один-два раза в год 2 9,5
- один раз в несколько лет 1 4,8
- никогда 9 42,9

Ответы на вопрос: 3. «Достаточно ли Вам этой помощи?»

Кол-во ответов, ед. Частота, %

- да, вполне достаточно 0 0,0
- нет, на достойную жизнь этих денег не хватает 4 22,2
- нет, этих денег не хватает даже на самое необходимое для ребенка 17 77,8

Ответы на вопрос: 4. «Если Вы воспитываете ребенка (детей) одна, то помогает ли Вам отец в его (их) воспитании?»

Кол-во ответов, ед. Частота, %

- да, помогает активно 0 0,0
- да, иногда 1 5,5
- нет 10 55,6
- другое (или нет ответа) 7 38,9

Ответы на вопрос: 5. «Вообще, встречается ли Ваш ребенок (дети) со своим отцом?»

Кол-во ответов, ед. Частота, %

- да, регулярно 1 5,6

- да, иногда 3 16,7

- нет 14 77,8

Ответы на вопрос: 6. «Как вы считаете, достаточно ли Вашему ребенку (детям) мужского общения?»

Кол-во ответов, ед. Частота, %

- моему ребенку (детям) мужского общения вполне достаточно
3 16,7

- такого общения ему (им) не хватает
12 66,7

- такое общение ребенку совсем необязательно
1 5,5

- затрудняюсь ответить 2 11,1

Ответы на вопрос: 7. «Хватает ли у Вас времени на занятия, игры с ребенком (детьми)?»

Кол-во ответов, ед. Частота, %

- да, всегда 5 27,78

- да, но не всегда 9 50,00

- нет, на это времени почти никогда нет
4 22,2

Ответы на вопрос: 8. «А остается ли у Вас время на себя?»

Кол-во ответов, ед. Частота, %

- да, всегда 2 11,11

- да, но не всегда 5 27,78

- нет, на это времени почти никогда нет
11 61,11

Ответы на вопрос: 9. В каком режиме Вы работаете?

- неполный день (½ ставки)
- на одной работе полный рабочий день
- подрабатываю на нескольких работах

Кол-во ответов, ед. Частота, %

- неполный день (½ ставки) 1 5,6
- на одной работе полный рабочий день 9 50,0
- подрабатываю на нескольких работах 5 27,8
- другое 3 16,7

Ответы на вопрос: 10. «Должно ли государство оказывать одиноким матерям материальную помощь?»

Кол-во ответов, ед. Частота, %

- да 14 77,8
- скорее да, чем нет 2 11,1
- нет 0 0,0
- затрудняюсь ответить 2 11,1

Ответы на вопрос: 11. «Есть ли у Вас время, чтобы общаться с друзьями (подругами)?»

Кол-во ответов, ед. Частота, %

- да, всегда 5 26,32
- очень редко 4 21,05
- нет, на это времени практически нет 7 36,84
- другое (нет ответа) 3 15,79

Ответы на вопрос: 12. «Вы испытываете чувство одиночества?»

Кол-во ответов, ед. Частота, %

- да, очень часто 4 22,22
- да, иногда 7 38,89

- нет, почти никогда 5 27,78

- другое (нет ответа) 2 11,11

Ответы на вопрос: 13. «Вы счастливы?»

Кол-во ответов, ед. Частота, %

- да 5 27,78

- скорее да, чем нет 8 44,44

- скорее нет, чем да 2 11,11

- нет 1 5,56

- затрудняюсь ответить (или нет ответа) 2 11,11

Ответы на вопрос: 14. «Как вы считаете, справедливо ли мнение о том, что в неполных семьях дети часто растут психологически ущербными?»

Кол-во ответов, ед. Частота, %

- да 0 0,0

- скорее да, чем нет 0 0,0

- скорее нет, чем да 2 11,1

- нет 15 83,3

- затрудняюсь ответить (или нет ответа) 1 5,6